नूपुरकाव्यम्

(शिलप्पधिकारसंस्कृतानुवादः)

पुकार्काण्डम्

SILAPPADIKARAM

IN

SANSKRIT

(PUKAR KANDAM)

BY

S. N. SRIRAMADESIKAN, Siromani

WITH A FOREWORD BY

Dr. V. V. GIRI,

Vice-President of India

 1968 [Price Rs. 5/-

FOREWORD

Dr. V. V. Giri
Vice-President of
India

Camp :
Bangalore
13th January, 1968.

The *Epic of the Anklet* or *Silappadikaram* of Ilango-Adigal, one of the five great Kavyas of classical Tamil literature, has attracted the attention of great scholars all over the world. The English translation of the poem by the late Professor V. R. R. Dikshitar (O.U.P., 1939) made it available to the scholars of the West. The present translation of the first Kanda—the Pukar Kandam—of the epic into Sanskrit by Sri S.N. Sri Rama Desikan has rendered a very useful service to Sanskrit scholars and students. The contents of first part of the Tamil epic are now available in an understandable form to them, to enable them to appreciate the beauties and sentiments of Tamil literature. This is one step forward in the attempt to integrate the cultural unity of India by making the literature of one part of the country available to the rest of it.

The *Silappadikaram* portrays the Tamil society of the early centuries of the Christian era; and the extent to which the Tamil culture presents its integration with and absorption of North Indian culture can be clearly seen in it. The publication of this work is quite appropriate at this time, as it closely follows the Second World Tamil Conference which is an expression of the aspirations, enthusiasm and endeavour of the people of the Tamilnad in presenting their unbounded love for their mother tongue and in inaugurating a new Tamil Renaissance in the years to follow. This pioneer attempt of Mr. Sri Rama Desikan, I hope, will spearhead the efforts of Sanskritists in presenting such integrated literary productions from the South.

The translator, Mr. Sri Rama Desikan is eminentl fitted for the task which he has set for himself. As a goo student of Sanskrit, Tamil, Telugu and English, he ha already translated into Sanskrit, among others, the *Tirukkura* of Valluvar, the poems of Bharatiyar and the *Tiruppavai* o Andal and Kamba Ramayana, all from Tamil. In the presen attempt of Sri Rama Desikan we see the Sanskrit language literally allowing itself to be used in the most appropriat manner, displaying the skilled artist in his work of art.

The translation of the Silappadikaram into Sanskrit will, I believe, render a very useful service in presenting Tamil culture to all Sanskritists in the world who are not scholars of Tamil literature. This can also be utilised as a text book in the non-Tamilian area schools for the spread of the cultur of the Tamils.

I commend this publication.

Sd. V. V. Giri

INTRODUCTIONS

R. SUNITI KUMAR CHATTERJI,
National Professor of India in Humanities.

Office :
National Library Campus
Belvedere
Calcutta-27.
PHONE : 45-5319

8th January, 1968.

I am very happy to find that Pandit Sri S. N. Srirama esikan is bringing out a Sanskrit prose translation of the mous Old Tamil Classic, "*Silappathikaram*". Sri Srirama esikan has already distinguished himself by his Sanskrit ritings, both original and translation, and he has to his edit some of the most important classics in South Indian nguages, Tamil and Telugu, in very readable Sanskrit anslations. His translation of 380 verses of the "Thiruk-ural" completing the Arattuppal section of this great work already before us, besides his Sanskrit version of Sri Andal's hiruppavai and the *Balakanda* portion of Kambar's Tamil amayana and of some of the more important works of ıbramanya Bharathi's poems in Tamil. He has further one in Sanskrit *slokas* nearly 4 hundred *padyas* of the Telugu oet, Vemana. He has thus quite an impressive mass of ork for the integration of the literary and cultural life of ıdia through Sanskrit.

The "Silappathikaram" is one of the most beautiful orks in Indian literature and stands out as the finest original pic *Kavya* in Old Tamil, apart from the longer poems with eir special Old Tamil character which we find in the Patthupattu". There are at least two English translations this work, that I know of, and recently the well-known zechoslovak scholar of Tamil, Professor Kamil Zvelebil as brought out a fine verse translation of this work in his other tongue Czech. Professor Srirama Desikan's version the first Kanda—the Pukar Kandam—or the first section

of this poem is quite opportune, as it is being released durir the month of the II International Conference—Seminar Tamil Studies, which is now being held with such gre enthusiasm as well as scholarship in Madras. He has give us a simple and easily readable prose rendering in Sanskı of the different sub-sections, and it should be helpful for tho who did not know Tamil from outside Tamizhakam understand and appreciate this fine work. There is a ve beautiful account of the glorious and gorgeous civilisation the ancient Tamil country during the first centuries aft Christ. The main characters, the hero Kovalan and th heroine Kannagi have been drawn with consummate gra and sympathy. If Kovalan is a spoilt child of rich paren still more spoilt by the love of his wife, and proves to be fickle minded young man, his weakness is more than cor pensated by his tragic death. Kannagi is one of the sweete examples of faithful wives in any literature, and it is the inter sity of her grief at the tragedy of her innocent husband bein put to death without trial that brings about a sort of retribu tion upon the king and his people for their share, althoug unwilling and unknowing, in the death of an innocent mar

I myself have dipped into his translation, and I expe to find it exceedingly helpful.

As I said in my preliminary observations while presidir at a plenary meeting of the International Conferenc Seminar of Tamil Studies in Madras the other day, Sanskr has its own importance side by side with Tamil, which course is of supreme value in the Tamil country ; and consider this work to be a demonstration of the slogan wit which I ended my observations—

Samskruthamum Vazhga,
Tamizhum Vazhga.
" *Glory to Sanskrit*, and *Glory also to Tamil* ".

Sd. Suniti Kumar Chatterj

नूपुरकाव्यम्

(शिलप्पधिकारसंस्कृतानुवादः)

पुकाकाण्डम्

SILAPPADIKARAM

IN

SANSKRIT

(PUKAR KANDAM)

BY

S. N. SRIRAMADESIKAN, Siromani

WITH A FOREWORD BY

Dr. V. V. GIRI,

Vice-President of India

1968

[Price Rs. 5/-

PANDITARAJA
D. T. TATACHARYA, M.O.L.,
Retired Reader in Sanskrit,
Sree Venkateswara Oriental
Research Institute, (Recipient of
the President's Award),
Editor, Udyana Patrika.

113-G, South Mada Street,
Tirupathi, (A.P.)
11th January, 1968.

I am glad Sriman Srirama Desikan has given me an opportunity to go through his Nupurakavyam, a prose translation of Silappadhikaram, which really makes a very pleasant reading. Sri Sriramadesikan is well known to the learned public through his translations of Tiruppavai, Kamba Ramayanam and Vemana Padyams. Silappadhikaram is a standard work in Tamil and its contents deserve to be known and studied even by all people that do not know Tamil. Pandit Sriramadesikan is now helping those people by publishing this Nupurakavyam the style of which is natural, easy and at the same time grand. Prose writers in Sanskrit are rare and those are still rarer who could adopt an unaffected style, as the present author has done. The book deserves to be prescribed as a text for University Examination in the Sanskrit subjects.

I pray to Him that the author may have all facilities to translate the remaining kandams also of the great and valuable Tamil work.

(*Sd.*) D. T. Tatacharya.

DONORS.

My thanks are specially due to the following donors who have contributed liberally to the successful bringing out of this work, the first kanda of Silappadikaram.

Sri S. Subrahmanyan, B.A. B.E., M.I.E.
Chartered Engineer, 5, Dr. Sir C. V. Raman Road, Alwarpet, Madras-18. .. Rs. 1,000

Sri T.L. Venkatarama Iyer
Retd. Supreme Court Judge, 81, Mowbrays Road, Madras-18 .. Rs. 100

Sri K. Srinivasan, Advocate, Sripuram View, Royapettah, Madras-14 .. Rs. 150

Sri M. S. Varadachari .. Rs. 50
8, 2nd St., Bhakthavatsalam Nagar. Madras-20

It is proposed to bring out the other two Kandas in 2 volumes. The cost of production of each works up to Rs. 1,600. It is requested that the public will liberally contribute to enable the books to see the light of day.

PREFACE.

Of the twin epics of *Silappadikaram* and *Manimekalai*, the former is one of the oldest and most excellent poems in Tamil Literature. It portrays the Tamil culture in all its aspects in very clear language. The three main divisions of Tamil Literature—*Iyal*, *Isai* and *Natakam* (Literary Tamil, Music and Drama)—find the best expression of their excellence in this epic. The just administration of Tamil kings, the high character and chastity of women and the respect in which they were held in society, the services rendered by Tamil kings for the encouragement of poets and Tamil Literature, the proficiency of the people in the knowledge and appreciation of good music and dramatic performances, the festivals, the habits, the types of food, and the entertainments of the Tamil people can all be gleaned from a study of this work. Of the five great Kavyas, (the *Silappadikaram*, *Manimekalai*, *Jivakachintamani*, *Nilakesi* and *Kundalakesi*), *Silappadikaram* comes under the category of a poem which narrates a continuous story. As regards the excellence of its language, experts have hailed it as the limit of the highest level of Tamil literary endeavour.

Tragic elements preponderate in the story. The hero Kovalan gets separated from his wife, the heroine of the poem, the chaste Kannaki, and is captivated by the charms of Madavi, a dancing girl, and lives with her. He, however, leaves Madavi on the occasion of the festival to Indra on the suspicion that she loves another. He then starts with Kannaki for Madurai to begin a new life. The journey from Pukar to Madurai, the ominous dream of Kannaki, the equally fearful dream of Kovalan, the unjust execution of Kovalan as a thief at Madurai, the inconsolable grief of the heroine at the injustice meted to her husband, her demand for a full trial and justice at the hands of the Pandyan monarch Nedunchezhiyan—all come in due succession,

deepening the tragic element. The monarch and his spouse die the moment the great injustice is discovered with the help of the *silambu* or anklet. Madurai is destroyed by the fire of Kannaki's chastity. On the advice of the guardian deity of Madurai, she goes to Murugavel Kunram, sheds her mortal coil and finally reunites with her husband in Heaven. She is deified by the Chera King Senguttuvan who raises a temple for her.

We need not exercise our minds on the exact date of this work, as there seems to be considerable difference of opinion among scholars who assign to it dates varying from B.C. 200 to A.D. 200. Ilango Adigal, the younger brother of the Chera king, Senguttuvan, and the author of the epic is said to have lived in the 2nd century A.D. The absence of any mention of the Pallavas in the work is suggested as a prominent reason for assigning the work to a date earlier than the Pallavas. Some scholars suggest that Ilango was a Jain; some say he was a Buddhist; some others say he was Saiva; whatever his religion, his even outlook and expression of the tenets of each religion as one belonging to that group, are highly commendable

The events described in the Kavya take place in the first instance in Pum-Pukar the capital of the Chola country; the scene then shifts through the banks of the Kaveri to the banks of the river Vaigai and the capital of the Pandyas—Madurai. And when Madurai is destroyed by fire, Kannaki moves to the Kongu country—a part of the Chera territory, and is deified. Thus all the three major divisions of the Tamilnad contributed to the set up of the epic—a sign of the essential unity of Tamil culture and the area in which Tamil was then spoken.

The *Silappadikaram* is composed in the Kavya style in Tamil Literature. We find excellent descriptions of rivers (the Kaveri and the Vaigai) and of the great cities such as Pukar and Madurai. Forms of dancing such as the *Kuravaikkuttu*, gods like Vishnu, wild forests, celebration of marriages etc., found in the poem furnish excellent material

for the reconstruction of the social life in Tamiland of the period. Charming songs in honour of the deity in Aiyyaik-kottam and the songs of women-folk of the hills in honour of Murugan, furnish some of the best examples of such songs. Examples of varied forms of musical composition such as the *Kanal-vari*, *Vettuva-vari*, *Arruvari*, *Usalvari*, and *Kandukavari*, (sea-song, hill song, river song, swing-song, ball-play song, respectively) also occur in it. The *asiriyappa* is copiously employed in this poem . The *Silappadikaram* is thus an excellent example of Tamil *Ilakkiyam*.

Ilango Adigal wrote the work on hearing of the ascent to Heaven of Kannaki at Murugavel Kunram from the local inhabitants and after hearing the confirmatory account of the same from the Tamil poet, Seettalai Sattanar of Madurai, the author of the *Manimekalai*. From his work, Sattanar appears to be a Buddhist by religious persuasion as Buddhism is the only religion which is praised as the best in that work. These two works form a classical twin.

The title *Silappadikaram* deserves to be explained. Dharma is a stern task-master which takes a toll of the life of the king who defies it. The chastity of women is honoured even by the *devas*. A deed performed in a previous birth finds its inevitable reaction in a succeeding birth. These three ideas have been effectively brought out with the Silambu (anklet) as the basis, and hence the Kavya is given the title, *Silppadikaram*.

Silappadikaram is mainly the story of the life of a chaste wife representing Tamil culture.

In the *Silappadikaram* the padigam in Pukar Kanda and the *Vanchi Kanda* explain the circumstances of the origin and the composition of the work. Certain scholars hold that these sections were not written by Ilango Adigal but have been added on later.

The work contains 30 sections in three Kandas. The first Kanda contains 10 sections. To facilitate study, sub-headings have been given in each section though they are not found in the original. Leaving Pukar to start a new

commercial career, at Madurai, Kovalan with Kannaki passed through Srirangam on the way, and entered Uraiyur for temporary rest. The Pukar Kanda ends with this.

There are two ancient and authentic Tamil commentaries on this work called *Adiyarkunallar-urai* and *Arumpada urai*. I have now translated this beautiful work into Sanskrit prose as part of a scheme of presenting the classics of Tamil literature in Sanskrit which as a world language is best fitted for the purpose. This scheme has been put into effect during the past ten years, and half-a-dozen important Tamil works have been presented by me in Sanskrit, with that view. The main reason for choosing the *Silappadikaram* for translation in Sanskrit is to present the history, geography, literary excellence and the economic and social life of the Tamils, reflected in the work, to the world through Sanskrit.

I am now presenting the Pukar Kandam of the work in full in Sanskrit prose. The metre *asiriyappa* used in the original work is long-winded and it lends itself for rendering into Sanskrit prose, rather than poetry. The translation is in simple prose preserving the style and grandeur of the original and maintaining the diction and idiom of Sanskrit, capable of being understood by general students of Sanskrit. The Tamil text of the corresponding portion is appended after the Sanskrit translation to enable scholars who know both the languages for comparative study.

The translation of the Madurai Kandam and Vanchi Kandam is in progress, and they will be published in due course.

At the outset, I have to thank Sri T. Muthaiyan, Director of Technical Education, Madras and an abiding scholar of Sanskrit who has delved deep into Sanskrit works and is formulating a theory on the basis of his interpretations, for the inspiration to engage in this translation and for his patronising help in the production of this book.

I express my heartfelt thanks to Sri S. Subramanian, Chartered Engineer, for his generous donation of a thousand

rupees towards the printing of the Sanskrit portion of this book, and to Sri T. L. Venkatarama Iyer, Retired Supreme Court Judge, Sri K. Srinivasan, Advocate, Sri M.S. Varada-chari, for their donations.

To my Principal, Pandita Raja D. T. Thathachariar and to my Guru Maha Vidwan Uthamur Viraraghava-chariyar, I am very highly indebted, for their initial scrutiny of the manuscripts and the proofs of this book which has made for the clarity and the simple but correct diction and idiom of the expression of the ideas in the book. They are past masters in Sanskrit being Chathus Sastra Vidwans and holders of the President's Award and their touch has added grace and spirit to this book which the discerning readers will be sure to perceive and appreciate.

It is with profound gratitude that I express my heartfelt thanks to Dr. V. V. Giri, Vice-President of India, a real gentleman with a great heart and who has a deep apprecia-tion of the Sanskrit Language, for his kindness in favouring this little book with an illuminating foreword.

To Dr. Suniti Kumar Chatterji, National Professor of Humanities, a great linguist and authority in Sanskrit and to my Principal Pandit Raja D. T. Thathachariar, I express my heartfelt thanks for their providing valuable introductions to this book.

S.N. Sri Rama Desikan

27,Musa Sait Street,
T. Nagar, Madras - 17.
17-1-1968.

SOME OPINIONS ON THE SANSKRIT TRANSLATION OF THE KAMBARAMAYANAM.

DR. SUNITI KUMAR CHATTERJI
NATIONAL PROFESSOR OF INDIA
IN HUMANITIES.

Office :
National Library Campus,
Belvedere,
Calcutta-27.
PHONE: 45-5319.
12*th July*, 1965.

To

PANDIT S. N. SRIRAMADESIKAN,

Dear Sir,

I do not read Tamil, but of course I have some idea of the poetical beauty of the Kambar's version of the Ramayana. I have read English translations of some of Kambar's verses. It would not be within my competence to give a sort of a comparative study of these two works, in Sanskrit and in Tamil, and appraise your translation accordingly. But I have been exceedingly pleased to note the beautiful style in which you write Sanskrit. You seem to handle the language of the Gods with as much ease as our classical writers, and this shows that Sanskrit forms a true second mother-tongue, if not actually the first language for yourself. I shall be very glad if your book receives the encomium which it fully deserves from Sanskrit scholars who really know the language. I wish you further success in this line, helping to maintain the prestige and the vitality of Sanskrit even in this unpropitious age.

Yours sincerely,
(*Sd.*) Suniti Kumar Chatterji

S. M. KATRE, M.A., PH.D. (LONDON),
Director, Deccan College Post-Graduate and Research Institute.

Poona (India)

15th September, 1965.

Dear Pandit Sriramadesikan,

Thank you for your kind letter of 2nd September. I have had occasion since then to get through your Sanskrit rendering of Kamba Ramayana. While my knowledge of literary Tamil is not adequate, I can still say that your Sanskrit version reads very well, and is an interesting contribution to literature. People accustomed to read only Valmiki's original version should find your rendering a very helpful supplement in order to understand the impact of the Rama story in the development of Indian literature in general. I congratulate you on your successful translation and I trust you will be able to complete your project without any further delay.

With best wishes,

Yours sincerely,
Sd. S. M. Katre.

பொருளடக்கம்

சிலப்பதிகாரம்

புகார்க்காண்டம்

அத்தியாயம்	பக்கம்
பதிகம்	1-3
உரைபெறுகட்டுரை	3-
1. மங்கலவாழ்த்துப் பாடல்	3-6
2. மனையறம் படுத்த காதை	6-10
3. அரங்கேற்று காதை	10-15
4. அந்திமாலைச் சிறப்புச் செய் காதை	15-17
5. இந்திரவிழவு ஊர் எடுத்த காதை	18-25
6. கடல் ஆடு காதை	25-31
7. கானல் வரி	31-41
8. வேனிற் காதை	41-44
9. கனாத்திறம் உரைத்த காதை	45-47
10. நாடுகாண் காதை	48-56

विषय-सूची

नूपुरकाव्ये

पुकार्काण्डम्

अध्यायः	पृष्ठः
पूर्वपीठिका	3-6
गद्यवचनम्	7-8
1. मङ्गलाशीर्वचनगाथा	9-12
2. गार्हस्थ्यधर्माचरणगाथा	13-16
3. रङ्गस्थलाधिरोहणगाथा	17-24
4. सायङ्कालशोभावर्णनगाथा	25-28
5. पौरानुष्ठितेन्द्रोत्सवगाथा	29-39
6. समुद्रस्नानगाथा	40-47
7. समुद्रतीरगानम्	48-65
8. वसन्तकालगाथा	66-71
9. दुःस्वप्नकथनगाथा	72-76
10. चोलदेशसमृद्धिदर्शनगाथा	77-88

नू पु र का व्य म्

पुकार्काण्डम्

★

சி ல ப் ப தி கா ர ம்

புகார்க் காண்டம்

नूपुरकाव्यम्

पूर्वपीठिका

1. व्याधवचनम्

चेरभूपतेः कनिष्ठतनयः इलङ्गोनामधेयः केनापि कारणेन स्वयमागतां राज्यश्रियमपि परित्यज्य यतिवेषधारी नगराद्बहिः तिरुक्कुणवायिल्-प्रदेशस्थितं देवालयं प्राप्य वासं चक्रे । एकदा पर्वतवासिनः केचन किराताः मिलिता आगत्य राजानम् एवमूचिरे— "प्रभो! हैमकुसुमवतः कस्यचित्तरोः अधश्छायायां नष्टैकपयोधरा पतिव्रतोत्तमा काचित् तिष्ठन्ती आसीत् । देवेन्द्रदूताः तत्रैत्य मृतं प्रियभर्तारं तस्यै प्रदर्श्य तामपि देवलोकं निन्युः । अत्यद्भुतं दृश्यमिदं नेत्रैरपश्याम । तद्भवते निवेदयितुमेव वयमत्र समागताः" इति ॥

2. शात्तनार्पण्डितेन काव्यकथानिरूपणम्

इलङ्गोमहात्मानं द्रष्टुं यदृच्छया अत्र आगतः मधुरापुरवासी द्रविडभाषापण्डितः शात्तनार्-अभिधः कविः व्याधवचनमाकर्ण्य, "तस्याः साध्व्याः स्वर्गलोकगमनकारणमहं जाने" इति ब्रुवन् तत्सम्बन्धिनीं पूर्वकथां वक्तुमुपाक्रमत ॥

स्रग्विणः चोलपृथिवीपालस्य शाश्वतकीर्त्युपेता पूम्पुकार् इति प्रथिता राजधानी काचिदासीत् । तस्यां कोवलो नाम वणिक् नाट्यकलापारङ्गतया माधवीसमाख्यया गणिकया सह नानाभोगाननुभूय नष्टसर्वैश्वर्योऽभवत् । अन्ते स्वपत्न्याः कण्णकीनाम्न्याः द्वे नूपुरे परं अवशिष्टे अभूताम् । ते अपि विक्रेतुकामः सः कविश्लाघनीयमहिमोपेतां विचित्रभवनप्रासादशोभितां पाण्ड्यभूपालावासभूतां मथुरापुरीमयासीत् । तत्र प्रधानवणिग्वीथ्यां गच्छन् स पुरत आयान्तं स्वर्णकारमेकं समीक्ष्य नूपुरं प्रदर्श्य तस्मै स्वाशयं न्यवेदयत् । "पाण्ड्यमहिषीमन्तरा का वाऽन्या महार्घं ग्रहीतुमिदमर्हति । तस्मात् त्वमत्रैव तिष्ठ ; यावद्राजानं दृष्ट्वा प्रत्यागमिष्यामि इति" कोवलमाभाष्य ततः पार्थिवसमीपमागतेन स्वर्णकारेणैवमभ्यधायि—"प्रभो! नानाचित्रविचित्रितं नष्टपूर्वं महिष्याः तदेव नूपुरमद्य कस्यचित् विदेशीयस्य हस्तेऽहमद्राक्षम्" इति ।

दुष्कर्मफलानुभवकालोऽपि कोवलस्य सन्निहितः । अतः कारणमविचार्यैव—"नूपुरापहारिणं निहत्य तत्प्रत्यानयध्वम्" इति निम्बकुसुममालाधरो भूपः कार्यनिर्वहणचतुरान् दूतानचोदयत् । निहते च तस्मिन्, साध्वी कोवलपत्नी कण्णकी अनाथा अश्रुपूर्णेक्षणा सती निहत्य राजानं मुक्ताहारालङ्कृतं स्वकुचाग्रभागं विच्छिद्य प्राक्षिपत् । तस्मादुत्थितोऽनलः अविनाश्यं मथुरानगरमखिलं भस्मावशेषं चकार । साध्वीरत्नमिति सर्वजनवन्द्यामिमामेव वृक्षमूले पुरा पर्वतवासिनो जना अपश्यन्निति ।

"कर्मफलानुभवकालः सन्निहित इत्यभ्यधायि भवद्भिः । कण्णकीकोवलाभ्यां किं तथाविधं दुष्कर्म कृतं यस्यानुभवकालः सम्प्रति समायातः" इति इलङ्गोमहात्मना पृष्टः शात्तनार्कविः प्रत्यब्रवीत् ॥

3. श्रुतं दृष्टं च

"विश्रुतमथुरापुरैकदेशे वेळळियम्बलसंज्ञके स्थले मालामण्डित-जटाधारिणः परमशिवस्य मन्दिरे अर्धरात्रेऽहं निद्राण आसम् । तदा नगराधिष्ठानदेवता नितान्तं खिन्नायाः वीराङ्गनायाः पुरत आविर्भूय, 'चूचुकात् अनलोत्पादनक्षमे हे देवि! पूर्वकर्मणः फलमेवाद्यानुभूयते त्वया । शिङ्गपुरवासिनः सङ्गमाख्यस्य वणिजो भार्यया सभर्तृकया पूर्वजन्मनि ते दत्तः शाप इदानीं फलप्रदोऽभवत् । दीर्घकुन्तलालङ्कृते देवि! अद्य चतुर्दशेऽहनि दिवसावसानवेलायां भर्तारं देवतारूपेण द्रक्ष्यसि, न पुनर्मानुषाकारेण' इत्यवादीत् । संवादोऽयं मया यथावदश्रावि" इति शात्तनार्कविः इलङ्गोमहाशयं जगाद ॥

4. काव्यनिर्माणप्रतिज्ञा

धर्मभ्रष्टं राजानं धर्मः स्वयमेवान्तको भूत्वा हन्ति । लोके साध्वी देवादिभिरपि श्लाघनीया भवति । जन्मान्तरकृतं दुष्कर्म नूनं भाविजन्मनि फलं यच्छेत् । इत्येषां त्रयाणामपि विषयाणां यत नूपुरमेव व्यञ्जकमवर्तिष्ट तेन तन्नूपुरमेव अधिकृत्य शिलप्पधिकार-

नामकं काव्यरत्नं वयं रचयेम इति इलङ्गोमहात्मनि ब्रुवति, प्रसिद्ध-द्रविडभूपालानां चेरचोलपाण्ड्यानां कथाप्रतिपादकं काव्यमिदं भवद्भिरेव विरच्यतामिति शात्तनार्पण्डितः प्रत्युवाच ॥

5. गाथाक्रमः

मङ्गलाशीर्वचनगाथा - गार्हस्थ्यधर्माचरणगाथा - अधीतनाट्य-शास्त्राया माधव्याः प्रथमरङ्गस्थलाधिरोहणगाथा - सायङ्कालशोभावर्णन-गाथा - पौरजनानुष्ठितेन्द्रोत्सवगाथा - समुद्रस्नानगाथा - जलधितटस्थ-कुसुमोद्यानप्रवृत्तगीतवर्णनगाथा - चन्द्रिकामसहमानायाः माधव्याः स्थितिवर्णनगाथा - दुःस्वप्नकथनगाथा - चोलदेशसमृद्धिदर्शनगाथा-अरण्यदर्शनगाथा - व्याधाङ्गनानृत्यप्रदर्शनगाथा - प्रफुल्लकुसुमालङ्कृत-केशपाशया कण्णक्या समेतस्य कोवलस्य मधुरापरिसरग्रामे वास-निरूपणगाथा - भेरीनिनादभरितस्य मधुरापुरस्य दर्शनगाथा-विख्यातनारीमणेः परहस्ते रक्ष्यत्वेनार्पणगाथा - वध्यस्थलप्राप्तिगाथा-गोपाङ्गनानृत्यगाथा - श्रुतभर्तृमरणवार्तायाः कण्णक्याः प्रलापवर्णनगाथा-भीषणरोषाकृतेर्वीराङ्गनायाः मध्याह्न पुरवीथीपरिभ्रमणगाथा - सर्व-समृद्धिमतो राज्ञः पुरतः कण्णक्याः वादोपक्रमगाथा - कण्णकी-प्रतिज्ञाप्रतिपादकगाथा - मधुरादहनगाथा-मधुराधिदेवतया कण्णकीपूर्व-जन्म वृत्तान्तकथनगाथा-पर्वतवासिनीनां किरातस्त्रीणां नृत्यवर्णनगाथा-दृश्यगाथा - कण्णकीशिलाविग्रहनिर्माणारम्भगाथा - गङ्गाजलेन विग्रहा-भिषेचनगाथा - विग्रहप्रतिष्ठाप्रतिपादनगाथा - देवत्वं प्राप्तया कण्णक्या आशीर्वचनगाथा - वरप्रदानगाथा ।

इत्येताभिः त्रिंशद्गाथाभिरुपेतं गद्यपद्यगीतात्मकं शिलप्पधिकार-नामकं काव्यम् इलङ्गोमहात्मा व्यतानीत् । मथुरायां वणिक्कुलप्रसूतः शात्तनार्कविः तत्सकाशात् कृत्स्नमिदं काव्यं यथावदश्रौषीत् । काव्यस्वरूपस्वभावप्रतिपादकोऽयमादिमो भागः पूर्वपीठिकात्मना व्यपदिश्यते ॥

गद्यवचनम्

1. पाण्ड्यः

कोवलवधात्प्रभृति पाण्ड्यदेशे वृष्टिर्नाभवत् । दारिद्र्यमधिकं ववृधे । कुष्ठस्फोटकप्रधाना व्याधयो जनान् भृशमपीडयन् । दृष्ट्वेमां दुर्दशां जयशूलपाणिः पाण्ड्यराजः सर्वस्याप्यस्यानर्थस्य कण्णकी-क्रोधो मूलकारणमिति मन्वानः तस्याः पतिव्रतायाः महोत्सवं निर्वर्त्य सहस्रं स्वर्णकारान् हत्वा बलिमयच्छत् । तेन प्रसन्नायां च तस्यां देवो यथाकालं ववर्ष; रोगाः शान्ताः; देशोऽपि हृष्ट-पुष्टजनाकुलो रराज ॥

2. कोङ्गुसिंहलचोलदेशानां राजानः

तदिदमाकर्ण्य कोङ्गुदेशयुवराजः स्वराज्ये वीराङ्गनायास्तस्या महोत्सवबलिदानादिकमकार्षीत् । तदाप्रभृति राज्यं सस्यवृष्टि-समृद्धमराजत ।

वृत्तान्तद्वयमेतत् श्रुतवान् कयवाकुनामा सिंहलपृथिवी-पालः प्रतिदिनं बलिदानोपयोगिना बलिपीठेन कल्पितद्वारदेशं

देवालयमेकं तस्याः स्वराष्ट्रे निर्ममे । दुःखापहन्त्र्याः वरप्रदानशीलायाः कण्णक्याः प्रतिवत्सरं आषाढमासि महोत्सवः प्रावर्तत । ततः काले काले पर्जन्यो वृष्टिमवर्षत् ; सर्वार्थसमृद्धं सर्ववस्तूत्पादनक्षमं च तद्राज्यमशोभत ।

पेरुङ्किळ्ळिसमाख्यश्चोलभूपः सर्वमेतत् शुश्राव । साध्वीयं देवतास्वरूपिणी वाञ्छितवरदात्री चेति दृढं मेने । मत्वा च उरैयूनगरे तस्या मन्दिरं निर्माय नित्योत्सवमकारयत् ॥

पुकाकाण्डम्

1

मङ्गलाशीर्वचनगाथा

1. श्लाघेमहि

मकरन्दरेणुभरितकुसुममालामण्डितस्य चोलभूपस्य शीतं श्वेतातपत्रमिव स्वभासा रम्यं जगदखिलं भासयन्तं चन्द्रं श्लाघेमहि, पुनः श्लाघेमहि ।

कावेरीदेशाधिपस्य तस्यैव राज्ञ आज्ञाचक्रवत् हैमनानाशिखरशोभिमेरुपर्वतं प्रदक्षिणं परिभ्रमन्तं सूर्यं भजेम, पुनर्भजेम ।

तस्यैव पार्थिवस्य दयाप्रवाह इव स्वपयोधारया भीषणजलधिपरिवृतां भुवं पोषयन्तं पर्जन्यं ईडीमहि पुनरीडीमहि ।

उदधिमेखलायां वसुन्धरायां कीर्त्यौन्नत्याभ्यां चोलराजैः समानं विराजमानं तदावासभूतं च पुकार्पत्तनं सम्भावयेम, पुनस्सम्भावयेम ॥

2. पुकारनगरवैशिष्ट्यम्

अगस्त्याचले, हिमाचले, तथा चिरवासपरिचितानां पुरातनजनानामावासभूते अनन्यमहिमोपेते पुकार्पत्तने च महान्ताश्चिरं

वासमकार्षुः । तेनेमानि त्रीण्यपि निरवद्यानि शाश्वतानि च विराजन्ते । न कदाचिदपि तेषां नाशलेशस्याप्यवकाश इति ज्ञानवृद्धा ऊचिरे । तेष्वपि निखिलभोगसमृद्धं प्रसिद्धं पुकार्पत्तनं नागस्वर्गलोकाभ्यां समं शुशुभे ॥

3. कण्णकी

तत्र वृष्टिरिव जनानामभीष्टमखिलं वर्षन् मानाय्कन्नामा कश्चिद् दानशौण्डो व्यराजत । तस्य कुलवर्धनी कण्णकीनाम्नी तनया पुष्पयष्ट्या कनकमयविद्युल्लतया च समाना रमणीया अवर्तत । वपुषा कमलालयां श्रियं, पातिव्रत्येन अरुन्धतीं च अनुकुर्वती इयं सर्वोत्तमगुणोपेता व्यराजत इत्युक्त्वा नगराङ्गनास्तां बहुमानयामासुः ॥

4. कोवलः

अखिलां भुवं परिपालयता चोलभूपालेन नियन्त्रितेषु सामन्तपृथिवीपालेषु अग्रगण्यो माशात्तुवन्नामा आढ्यः कश्चित् कुबेर इव निधिद्वयेपेतः न्यायार्जितं वित्तमकिञ्चनेभ्यो भूरि वितरन् तस्मिन्नेव नगरे उवास । तस्य च चन्द्रवदनाभिः गीतातिशायिमधुरस्वनाभिः स्वगोष्ठ्यां प्रशस्यमानविभवो रूपयौवनाद्युत्तमगुणैः अपरषण्मुखावतारोयमिति गीयमानः कामिनीमनोमोहनो वाणिज्यकृते विविधदेशाटनेन समासादितयशाः कोवलाभिधानस्तनयः षोडशे वयसि पदमादधानोऽवतस्थे ॥

5. विवाहः

कण्णकीकोवलयोः पितरौ शुभेऽहनि स्वसुतौ विवाहवेषालंकृतौ द्रष्टुमैच्छताम् । समलङ्कृताः स्त्रियो गजस्कन्धारूढाः शुभां वाचामिमां नगरवासिभ्यः प्रसारयामासुः । भेरीमृदङ्गशङ्खमुख्यानि मङ्गल-वाद्यान्यवाद्यन्त । श्वेतातपत्रं मङ्गलचिह्नानि च राजवीथीषु भूपतिरिव प्रदक्षिणमगच्छन् । परितः कुसुमवेष्टिताग्रा रत्नस्तम्भाः, तदुपरिष्टाद् ग्रथितं नीलपट्टवितानम् । मध्ये विरचिते मुक्तामयमण्डपे रोहिणी-नक्षत्रयुते च ताराधिपतौ विप्रवर्यान् पुरस्कृत्य वेदविधिना व्योमगतारुन्धतीतुल्यपातिव्रत्योपेतां कण्णकीमूढ्वा कोवलः अग्निं प्रदक्षिणीचकार । अहो! दृश्यमिदं साक्षात्कुर्वद्भिर्नेत्रैः किन्नाम तपस्तप्तम्! ॥

6. मङ्गलाशीर्वचनानि

कमनीयगात्राः काश्चन स्त्रियः स्वलङ्कृताः सत्यः सुगन्धि-वस्तूनि कुसुमानि च हस्तेनादाय सहर्षं सल्लपन्त्यो गायन्त्यः अपाङ्गैः साकूतं पश्यन्त्यश्च तत्राजग्मुः । अगरुधूपदीपकुसुममालासुगन्धिचूर्ण-चन्दनरसप्रभृतीनि पृथक्पृथक् गृह्णत्यो रम्योत्तुङ्गपयोधराः अपरा श्चाङ्गना अत्रागच्छन् । मन्दस्मितवदना इतरास्तन्वङ्ग्यो विविधाभरणानि अङ्कुरितपालिकाशरावान् पूर्णकुम्भान् मङ्गल-द्रव्याणि चैकैकशो दधानाः समासेदुः । एवं सङ्घशो विवाहमण्डप-मागत्य मिलिताः कुसुमालङ्कृतकेशपाशाः स्वर्णलतासमाना वल्ल्यः एकीभूय "अन्योन्यमविच्छिन्नौ अनवरतगृहीतबद्धकरौ च युवा-

मविघ्नं सुखं वसेतम्" इति कण्णकीमाशास्य पुष्पवृष्टिमकार्षुः । भुवङ्गतामरुन्धतीमिव स्थितां कण्णकीं पर्यङ्कमारोपयामासुः ।

"समरविजयिनो निशितशूलपाणेर्व्याघ्रकेतोः राज्ञः विजय-पताका हिमाद्रिमभिव्याप्य जेजीयते । इतः परं ततोऽप्यधिकं देशमभिव्याप्य विराजतामियं पताका । स्वीयमप्रतिद्वन्द्वमाज्ञाचक्रं सर्वत्र प्रवर्तयन् अयं पार्थिवो वर्धताम्" इत्युक्त्वा स्वदेशभूपालमपि तस्मिन् महोत्सवे ताः प्रशशंसुः ॥

II

गार्हस्थ्यधर्माचरणगाथा

1. सप्तप्रासादमध्ये

नौकामार्गेण पादमार्गेण च जना नानादेशेभ्यः अनेकवस्तून्यानीय पुकापुरमपूरयन् । विचित्रविविधवस्तुसमृद्धा बहवो देशा एकीभूय किमत्र वस्तुमागता इत्यूहप्रदा सकलद्रव्यसमृद्धिरत्रादृश्यत । देशान्तरादागतानां समेषामपि एकपदे तत्तदपेक्षितनिखिलसामग्रीसम्पादनक्षमं वाणिज्यमपि प्रवृद्धमभूत् । प्रथितयशसो भूपालस्पृहणीयसम्पत्समृद्धाः वणिग्जनाः सर्वत्र व्यापृताश्चकाशिरे ।

एवम्भूते स्वधर्मपरायणानामाढ्यवणिजामावासभूते स्वार्जितं पूर्वपुण्यफलमनुभवितुं भोगभूमिं प्राप्ताविव स्थितौ धनिकश्रेष्ठिनोः पुत्रत्वेनावतीर्णौ तौ दम्पती अतुलं सुखमनुभवन्तावास्ताम् । सुमनोहरं भवनम् । उपरि च सप्त प्रासादाः । तेषु चतुर्थे प्रासादे विश्वकर्मणो मयस्य मानसिकसृष्टिरिव स्थितो मणिमयपर्यङ्कः । तमास्थितवती उत्पलपत्राक्षी कण्णकी प्रियकामुकेन कोवलेन समेता सुखं कालमनयत् ॥

2. मलयानिलः

एकत्र रक्तोत्पलनीलोत्पलकुमुदादीनि सुगन्धिकुसुमानि । अपरत्र मधुकरावृतं विकसितं सरोजम्, सितप्रफुल्लकेतकीप्रसूनदलानि च । एवं तत्र तत्र फुल्लनानामोदस्थलकुसुमानि भवनमभितः प्ररूढान्यतिमनोहराणि विराजन्ते । मधुकरास्तान्यधिष्ठाय मकरन्दं पिबन्ति । पीतोत्थिताश्च ते चन्द्रमुखीनामङ्गनानां कुटिलालकसौरभमनुभवितुमलब्धप्रवेशा वातायनाद्बहिः समयं प्रतीक्षमाणा इतस्ततः सञ्चरन्ति । तत्र सुविरचितानि मणिमयवातायनानि । मध्ये मध्ये वायुसञ्चारयोग्यानि नातिविस्तृतानि रन्ध्राणि । परिमलवाही मलयानिलः भ्रमरैः सह तन्मार्गेण अन्तः प्रविश्य दम्पती तावतोषयत् । अमन्दानन्दभाजौ प्रेमभरितमानसौ च किञ्चित्कालं तत्रैव नीत्वा ततश्चन्द्रिकाधवलितं कुसुमायुधस्य मदनस्यावासभूतं निरावृतशून्यप्रदेशं सप्तमसौधोपरितलं तावारुरुहतुः ॥

3. प्रेमप्रवाहः

सुकुसुमास्तृता सुखशय्या । मधुपिपासया द्विरेफास्तत्रागत्य तामभितः पतन्ति । तत्रोपविशन् कोवलः कण्णक्याः विपुलभुजयोः पयोधरयोश्च चन्दनरसेन शृङ्गारचित्राणि लिखति । पर्यङ्कगतौ तौ दम्पती दृष्ट्वा जनाः, ‘स्वतेजसा सर्वलोकप्रकाशकौ सूर्याचन्द्रमसौ किमत्र सङ्गतौ ?’’ इत्यमन्यन्त । भृङ्गसनाथा ज्योत्स्नेवातिधवला प्रफुल्लनवमल्लिकाग्रथिता प्रसूनमाला तस्य

कण्ठेऽदृश्यत । अशिथिलैः रक्तोत्पलैर्निर्मिता स्रक् कण्णकीवक्षसि लम्बमाना ददृशे । यदा प्रेम्णा तावन्योन्यमालिलिङ्गतुः तदा ताभ्यां धृते माले अपि मिलिते भूत्वा परिष्वङ्गसुखमन्वभवताम् । आनन्दप्रवाहमग्नौ तथैव चिरमवशावभूताम् । कथञ्चित् बन्धाद्विमोचितकरः कोवलो निरवधिकप्रेम्णा प्रियामुखमीक्षमाणः अचिन्तितपूर्वैर्विचित्रैर्भावोद्रेकैः प्रेरितः सन् तां बहुधा वर्णयितुमारेभे ॥

4. देहसौन्दर्यम्

हे कण्णकि ! बालचन्द्रः रुद्रजटायां लब्धस्थानः देवादिभिरपि वन्दनीयमहिमा विराजत इत्येतत्सत्यम् । किन्तु क्षीरपयोदधौ तेन सहोत्पन्नायां लक्ष्म्यवतारभूतायां त्वय्येव तस्यात्रस्थानमुचितमिति मन्यमानेन परमशिवेन दत्तो बालचन्द्रः अधुना त्वल्ललाटतां धत्ते इत्यहं मन्ये ।

हे प्रिये ! समरे रिपुं जेतुमशक्ताः केचित् अरिणा सह योद्धुमुद्यतमन्यमायुधादिप्रदानेन प्रोत्साहयन्तीति प्रसिद्धमिदं लोके । तथैव मद्वैरी मदनो मया पराजितस्सन् स्वीयमिक्षुचापं दत्त्वा त्वां मयि प्राहिणोत् । तद्धनुरेवाद्य त्वद्भ्रूद्वयरूपतां धत्ते इति मे मतिः ।

हे सुन्दरि ! दानवदमनार्थं वज्रपाणिः पुरन्दरः क्षीराब्धौ पीयूषादपि पूर्वं लक्ष्मीत्वेनाविर्भूतायाः तव स्वकमायुधं यददात् तस्य मध्यभागस्त्वयि तनुमध्यतामयासीत् इति वितर्कयामि ।

अनिन्दिते ! अकारणं मामुद्वेजयितुकामः षडाननः स्वकरधृतं रम्यं ज्वलच्छूलायुधं त्वन्नेत्रद्वयच्छद्मनात्र प्रेषयामासेति प्रतिभाति ॥

5. देहकान्तिः स्वरश्च

सुललाटयुते! नीलमणिनिभाः नीलपिञ्छवन्तश्च मयूराः त्वद्देहनीलिम्ना पराजिताः सन्तो वनमेत्य अन्तर्हिता बभूवुः। सुगमने! मन्दगमनायास्ते पुरतो गन्तुं व्रीडिता हंसाः अम्बुपूर्ण-केदारेषु प्रफुल्लकुसुमान्येव शरणमुपगता अलीयन्त। वीणावेणुरवामृत-रसानां मिश्रणमिव स्थितेन अतिमधुरेण ते कलभाषितेन अधरीकृता अपि तदेव रम्यं भाषणं त्वत्तोऽभ्यसितुं त्वामविहाय तव करकमले नित्यवासं कुर्वन्ति हरितवर्णा बालशुकाः॥

6. अलमाभरणैः

नवकुसुमालङ्कृते भामिनि! अनवद्या स्वभावसुन्दरी च त्वं विराजसे। मण्डनकर्मण्यधिकृताभिः परिचारिकाभिः पुनः क्रियमाणं विशेषालङ्करणं न ते कमपि शोभातिशयं जनयिष्यति।

कतिपयप्रसूनैरेवालङ्करणमलं ते नीलकुन्तलस्य। तथा सति विकसितकुसममालयालंकरणं किमिति ताभिर्वृथा क्रियते।

सुगन्धागरुधूपैः संस्कारमात्रे पर्याप्ते कुतः कस्तूरिकया संस्कारो निरर्थकस्ते केशपाशस्य।

सक्चन्दनरसालिखितचित्रविचित्रितयोस्तव कुचतटयोः पुन-र्मुक्ताहारेण मण्डनं नापेक्ष्यते किल।

मुक्ताफलायमानस्वेदबिन्दुमेदुरं ते चन्द्रबिम्बवदनं, भग्नं पतदिव स्थितं सुसूक्ष्मं ते मध्यं च स्पष्टमिदं व्यञ्जयति यत् क्लृप्तैरलंकरणैरेव त्वं श्रान्तासीति।

एवम्भूतां त्वां विशेषद्रव्यैरलङ्कुर्वत्यस्ताः नूनं भ्रान्ता एव॥

7. स्तुतिवचनम्

विशुद्धकनकमये! दक्षिणावर्तशङ्खोद्भूतमुक्तामणिरूपे! सुरभिकुसुमायमाने! इक्षुसारवदास्वाद्ये! मकरन्दवन्मधुरभाषिणि! अपूर्वप्रतिमाकल्पे! मत्प्राणसञ्जीविनि! महाकुलप्रसूतस्य वणिग्वरस्य विख्याततनये! सुदीर्घश्यामकुन्तलालङ्कृते! हे देवि! अशैलसम्भूतं किन्नु रत्नम्? अपयोधिसमुद्भवं किन्नु पीयूषम्? अवीणोत्थितं किन्नु क्वणितं? कथं वा त्वां सम्बोध्याह्वयेयम्? इति न वेद्मि ॥

8. लक्ष्यजीवनम्

प्रसूनालङ्कृतकन्धरः कोवलः एवंविधाभिरनेकाभिः स्तुतिभिस्तां प्रशस्य रम्यकुसुमशोभां दधानया कण्णकया सह गार्हस्थ्यधर्ममाचरन् आनन्दसागरे ममज्ज। गच्छति काले एकदा दीर्घावनतकचभरा कोवलस्य माता निखिलसम्पत्समृद्धां दासीजनपरिवृतां प्रियस्नुषां कण्णकीं कुटुम्बनिर्वहणकर्मणि नियोज्य निरतिशयप्रेमपूर्वकं धार्मिकजनादरणातिथिभोजनादिकं स्वयं कुर्वती तां द्रष्टुमैच्छत्। स्वीकृतकुटुम्बभरा सा कण्णकी स्वीयासाधारणमहिम्ना श्लाघ्योत्तमजीवनमितरानपेक्षं भर्त्रा सह निर्वर्तयन्ती वत्सरान् बहून् निनाय।

अस्थिरे जगति सत्यवकाशे सर्वं सुखमनुभोक्तव्यमितीदं रहस्यं जानन्तौ तौ दम्पती क्रुद्धसर्पाविव सम्परिष्वक्तौ रतिमदनाविव अन्योन्यपिनद्धौ च भूत्वा अननुभूतपूर्वान् नानाभोगान् बुभुजाते॥

III

रङ्गस्थलाधिरोहणगाथा

1. माधव्याः नाट्यशिक्षा

अस्ति दक्षिणापथे पोदियल्नामा एको दिव्याचलः । महामुनिः कुम्भसम्भवस्तमध्यवसत् । स कदाचित् कुपितः इन्द्रसूनुं जयन्तमूर्वशीं चाशपत् । शप्ता सा पुकार्पुरे गणिकाकुले विद्यापतेः पुत्रीभावं गता, माधवीरूपेणावतीर्णा स्वकुलोचितं नाट्यशास्त्रमभ्यस्यन्त्यासीत् । जयन्तोऽपि तत्रैव मुरलीरूपेण जनित्वा तस्या नाट्यकलायां साहाय्यं कुर्वन् कालमनयत् । रङ्गस्थले वेणुनादेन सह माधवीच्छद्मना नृत्यन्ती उर्वशी तस्यैव मुनेः प्रसादात् विमुक्तशापा भूत्वा ततोऽप्यधिकं शुशुभे । कुटिलकमनीयाः कुन्तलाः । तत्र मकरन्दानिष्यन्दीनि प्रसूनानि । अन्यादृशं देहसौन्दर्यम् । नृत्तगीतयोर्निरुपमं वैदुष्यम् । सप्तवर्षाभ्यन्तरे कृत्स्नं नाट्यशास्त्रमधिगतमासीत्तया । प्राप्ते तु द्वादशे वयसि स्वसुताया माधव्या नाट्यकलावैदुष्यं राजसभायां प्रकटयितुं माता मतिमकरोत् ॥

2. नाट्याचार्यः

अन्तरङ्गबहिरङ्गाख्ये द्वे अपि नाट्ये लक्षणोपेते ज्ञात्वा सन्धिरसाद्यङ्गचतुर्दशकोपेतयोः शान्तिविनोदसंज्ञयोर्नृत्तयोर्लब्धविशेषपरिचयः, शास्त्रबोधितैकादशविधनृत्यानां तत्सम्बन्धिन्यष्टाविंशति-

विधगीतानां तदुपयुक्तवाद्यत्रयस्य चाध्ययनेन प्राप्तपाण्डित्यः, नाट्यगीततालतद्विशेषाणामध्यापनशीलः, एकहस्ताभिनयहस्तद्वयाभिनयाऽचलितहस्तसौन्दर्यप्रदर्शनचलितहस्तप्रदर्शनाभिध चतुर्विधाभिनयज्ञानसम्पन्नः, मुकुलितैकहस्तविन्यासस्य हस्तद्वयविन्यासे, हस्तद्वयविन्यासस्य एकहस्तविन्यासे च प्रवेशं निवारयन्, नाट्यसमयेऽभिनयस्य, अभिनयसमये नाट्यस्य च यथा प्रवृत्तिर्न भवेत्तथा जागरूकतया नाट्यशास्त्राध्ययनाध्यापनपटुः, सङ्घनृत्यमेकाकिनृत्यमिति द्विविधनाट्ययोः प्रवर्तमानयोर्मध्ये सम्भावितसाङ्कर्यापनोदनेन तयोर्भेदप्रदर्शनशीलः कश्चित् नाट्याचार्यो माधव्या नाट्यशास्त्राध्यापने नियुक्त आसीत् ॥

3. सङ्गीताचार्यः

वीणावेणुताल मुखवीणामन्दस्वरान्वितमृदङ्गवादननाट्याद्यनेककलाकुशलः, सङ्गीतसाहित्ययोर्मेलनचतुरो नाट्योपयुक्तत्वेन केवलत्वेन च भिन्नयो र्द्विविधसङ्गीतयोः गतिचतुष्टयाभिज्ञः, नानादेशभाषासु तत्तन्निबद्धगानविशेषेषु च लब्धशेमुषीकः, कविहृदयनाट्यविशेषगानविशेषाणां मेलनावसरे विधिवत्तेषामन्योन्यभेदप्रदर्शनेन तत्तद्विशेषविवरणदक्षः, शास्त्रसमासादितनिश्चलधीः कश्चित् सङ्गीताचार्यस्तां सङ्गीतशास्त्रमध्यापयति स्म ॥

4. कविश्रेष्ठः

गर्जत्पयोधिपरिवृतायां जगत्यां विशिष्य द्रविडदेशे सर्वत्र लब्धप्रतिष्ठम्, अङ्गत्रयोपेतां द्रविडभाषां कात्स्न्येनाधीतवन्तम्, अन्तरङ्गबहि-

रङ्गादिनाट्यरहस्यप्रतिपादकशास्त्रेषु निष्णातं, गायकस्यालापनं यथावच्छ्रुत्वा तत्तालबद्धपद्यनिर्माणधुरीणं, परोद्भावितकाव्यदोषान् ज्ञात्वा निर्दुष्टपदजालैः नाट्योपयुक्तपद्यरचनचतुरं कविश्रेष्ठं सा अध्यापकत्वेनाभजत ॥

5. मृदङ्गाध्यापकः

नाट्ये गेये वाद्ये स्वरे ताले द्रविडकवितायां तद्गतदोषेषु नानादेशीयपदेषु च लब्धप्रज्ञस्य, एकस्यैव भावस्य द्विः प्रदर्शनरूपे नाट्यविशेषेऽविच्छेदेनावर्तनवादनशीलस्य, नेपथ्यगानं सुस्पष्टमाकर्ण्य तदनुसृत्य प्रवृत्तानां वीणावेणुप्रभृतिवाद्यानामाकर्णनाविरोधेन स्ववाद्यवादनकुशलस्य, मृदङ्गनिहिताङ्गुल्यग्रैः प्रवर्तमाननाट्यसन्दर्भानुरोधेन वादनवरिष्ठस्य, वाद्यान्तरनादेषु सम्भावितन्यूनातिरेकावपोह्य तच्छ्रवणाविरोधेन अन्यूनानतिरेकं स्ववाद्यप्रवर्तनकोविदस्य, सुप्रकाटितहस्तलाघवस्य, मृदङ्गाध्यापकस्य सविधे सा मृदङ्गवादनकलामध्यैष्ट ॥

6. वेणुगानविशारदः

नाटयशास्त्राध्ययनसमासादितज्ञानसम्पन्नः, साहित्यकर्तेव भाषाज्ञानपटुः, यथाक्रमं चतुर्विधारोहणावरोहणवादनप्रवीणः, तन्त्रीनादद्वयानुरोधेन वादनविचक्षणः, भेरीरवतज्जन्यतालयोः स्वभावाभिज्ञः, मृदङ्गविदुषा समं मिलित्वा गायकस्य गानवैखरीं च ज्ञात्वा तदुभयस्वरानुसारिणा शास्त्रसम्प्रदायबद्धेन लक्षणोपेतेन हृदयङ्गमेन

वादनेनोपेतः, नेपथ्यगाननियन्त्रणशीलः, वादनद्वारा प्रत्यक्षरं विद्यमानतारतम्यप्रकाशनचतुरः, वेणुगानवादनविशारदः कश्चित्तस्या अध्यापकतामवहत् ॥

7. रङ्गनिर्माणम्

शिल्पशास्त्रोक्तक्रमेण रङ्गनिर्माणोपयुक्तं स्थलविशेषं निरधारयन् । पुण्याचलप्ररूढेषु कीचकेषु प्रतिपर्व वितस्त्येकपरिमाणमध्यभागोपेतं कीचकविशेषमुपानयन् । तस्मात् चतुर्विंशत्यङ्गुलपरिमाणं खण्डमेकं कृत्वा तदेव यथाविधि मानदण्डत्वेनाकल्पयन् । सप्तदण्डपरिमाणविशालं, अष्टदण्डपरिमाणदीर्घम, एकादशदण्डपरिमाणोन्नतं च रङ्गस्थलं व्यरचयन् । स्तम्भाग्रप्रसारितदारुफलकस्य स्तम्भाधोभागवर्तिफलकस्य च मध्यवर्ती भागश्चतुर्दण्डपरिमाणोऽभवत् । तदनुगुणं गमनागमनयोग्यौ द्वौ द्वारदेशौ निर्मितावभूताम् । चतुर्विधवरुणभूतानां चित्रमेकं विलिख्य रङ्गस्थलस्योपरिष्टात् सर्वेषां वन्दनयोग्यं न्यक्षिपन् । रङ्गस्थल्यां स्तम्भच्छायापतनं निवारयितुं रङ्गमभितो दीपाः स्थापिता ददृशिरे । वामपार्श्वस्थस्तम्भे एकां तिरस्करिणीं, दक्षिणपार्श्ववर्तिस्तम्भयोरन्यां यवनिकां, मध्ये अधोमुखीं लम्बमानामपरां जवनिकां च बबन्धुः । उपरि बद्धे नानाचित्रोपेते पट्टविताने मुक्तामालाः सर्वत्र लम्बमाना वर्तन्ते । इत्थं नानाप्रकारैर्नूतनैरंशैः करकर्मभिर्विचित्रचित्रैश्च जुष्टं तद्रङ्गस्थलं सर्वोत्तममाबभौ ॥

8. नाट्यदण्डः

पराजितस्य धावतो विख्यातरिपुभूपतेः अशिथिलं श्वेतातपत्रदण्डमानीय तत्पर्वाणि रत्नैरलङ्कृत्य जाम्बूनदकवचैः अवशिष्टभाग-

माच्छादयामासुः । श्वेतच्छत्रालङ्कृते राजभवने दण्डमेनं प्रतिष्ठाप्य "इन्द्रसूनोर्जयन्तस्य स्थाने दण्डोऽयमस्तु" इत्युक्त्वा विधिवदपूजयन् । नाट्यदण्डसंज्ञामुपगतं तं स्वर्णकुम्भाहृतैः पुण्यतीर्थैरभिषिच्य कुसमैरानर्चुः । शुभेऽहनि पट्टवारणस्य कनकवलयविभूषितस्य हस्ते दण्डं दत्त्वा, वीथीप्रदक्षिणं कारयित्वा राजानो मन्त्रिणोऽन्ये च तमन्वगच्छन् । तदा पटहध्वनिः शुश्रुवे । वाद्यघोषः समभवत् । परिसमाप्तवीथीप्रदक्षिणो रथपुरस्सरः स वारणः रङ्गद्वारगतस्य गायकस्य करे तं दण्डमदात् । गायकोऽपि समेषां पुरतो रङ्गभूम्यां तं न्यधात् ॥

9. रङ्गस्थलप्रवेशः प्रार्थनागीतं च

राजानः, अन्ये सामाजिकाश्च यथार्हं कल्पितान्यासनान्यलमकुर्वन् । पटहादिवाद्यविशारदाः वाद्यहस्ताः सन्तः स्वेषु स्वेषु स्थानेषु रङ्गस्थले सज्जा अतिष्ठन् । नाट्यगणिका माधवी दक्षिणचरणमग्रे निधाय रङ्गभुवमारुरोह । अथ सम्प्रदायानुगुणं तत्र दक्षिणपार्श्ववर्तिरत्नस्तम्भमाश्रित्य सा तस्थौ । सम्प्रदायक्रमागतनृत्यशास्त्रविदुष्यः अपरा गणिकाङ्गना अपि यथाचारं रङ्गवामपार्श्वस्थस्तम्भमालम्ब्य अतिष्ठन् । ततः सर्वास्ताः सङ्गता भूत्वा इष्टप्राप्तिं, अनिष्टनिवृत्तिं च कामयमानाः देवताप्रार्थनारूपं द्विविधमपि गानमकुर्वन् । तदन्ते पटहादीनि वाद्यानि सर्वाण्यपि सम्भूयाहन्यन्त ॥

10. वाद्यक्रमः देशिनाट्यं च

आदौ वेणुनादः । तदनु वीणारवः । ततो मृदङ्गध्वनिः । पश्चान्मुरजघोषः । ततो वामहस्तताड्यमानमुरजविशेषरवः । अन्ते

एकदैव ताड्यमानानां समेषां वाद्यानां घोषो महान् मनोहरश्चाभवत् । तन्त्रीपुञ्जानुविद्धवाद्यविशेषेण प्रमाणबद्धमालापनं कृत्वा उग्रध्रुवा-भोगप्रकलसमाख्यान् चतुरो भेदान् स्पष्टं प्रदर्शयन्ती माधवी मण्डलाकारेण हस्तौ मुकुलितौ कृत्वा मात्रांश्चाभिनीय सङ्गीतबद्धं देशिनामकं नृत्यं कृत्वा प्रादर्शयत् ॥

11. माधव्यै राजसन्मानः

षट्कृत्वः, चतुः तथैव सा ननर्त । पूर्वोक्तदेशिनाख्य-प्रकारेण वैशाखरीत्यां मार्गविधानसम्पदा पञ्चतालसमन्वितं नृत्यन्ती, स्वर्णमयी कुसममालेव रङ्गस्थलमुपेत्य किन्तु नृत्यतीत्यूह्यमान-रूपसम्पन्ना, नृत्यशास्त्रक्रममनतिक्रम्य ताण्डवनृत्यनाट्यानामन्योन्य-विशेषनिरूपणपूर्वकं नानाभावान् सम्यगभिनीय सा अन्यादृशमनुपमं नाट्यशास्त्रपाण्डित्यं प्राचीकटत । तथाविधायास्तस्याः नाट्येन गीतेन सौन्दर्येण च आकृष्टचित्तः स्वीयां हरितवर्णकुसममालां, नाट्यशास्त्र-विदुषीति बिरुदम्, अष्टोत्तरसहस्रसंख्याकस्वर्णमुद्राश्च रङ्गस्थली-विराजमानायै तस्यै एकदैव राजा पारितोषिकत्वेनायच्छत् ॥

12. माधवीकोवलौ

विपुला राजवीथी । नगरयुवानः इतस्ततः परिभ्रमन्तो वर्तन्ते । माधवीजनन्या प्रेषिता मृगशावाक्षी कुब्जा काचित् मालां करे गृहीत्वा मार्गमध्ये तिष्ठन्ती, "अष्टोत्तरसहस्रं स्वर्णमुद्राः दत्वा यो मालामिमां गृह्णाति स एव माधवीवल्लभो भवितुमर्हति" इत्युच्चैराक्रुश्य व्यक्रीणात

तच्छ्रुतवान् कोवलो निर्दिष्टमूल्यप्रदानेन पद्मपत्रायताक्ष्याः माधव्याः तां मालामक्रीणात् । तदनु तया कुब्जया सहैव माधवीमङ्गलभवनमुपेत्य अनुभूततत्परिष्वङ्गसुखो मुग्धो निद्रापरवशोऽभवत् । तया सहैव यावज्जीवं स्थातुकामो निर्दुष्टगुणोपेतां गृहिणीं गृहं च मनसापि नास्मरत् ।

पुकार्पुरवासिनी कनकवलयहस्ता माधवी नाट्यरङ्गभुवमासाद्य गणितं लक्षणं काव्यपञ्चकं चतुर्विधगीतानि सङ्गीतबद्धैकादशनृत्यविशेषांश्च वाचा कायेन च जनसमक्षं निरूप्य प्रदर्शयन्ती सर्वलोकविश्रुतां प्रथामलभत ॥

IV

सायङ्कालशोभावर्णनगाथा

1. भूदेव्याः शोकः

सायङ्कालसमयः । रविरस्तमगात् । चन्द्रो नोदियाय । कल्लोलमालालङ्कृतं पयोधिरूपं वसनं वसाना भूदेवी, "प्रसारितकिरणः एकचक्रं रथमधिरूढः सर्वलोकपालो मे पतिर्गभस्तिमान् अद्य न दृश्यते । रम्याकाशे चन्द्रिकां प्रसार्य भासमानो मे तनयश्चन्द्रः क वा गतः?" इति चिन्तयन्ती भर्तृपुत्रयोरदर्शनेन बहु खिद्यते स्म । तेन दिशारूपं तस्या मुखं रक्तमभवत् । रक्तनेत्रायमानानि फुल्लकुसुमानि जलच्छद्मना अश्रूण्यमुञ्चन् । शरीरं च चकम्पे ॥

2. सायङ्कालः

जयशालिनि सेनासनाथे भूपाले नगरं विहाय बहिर्गतवति समयं प्रतीक्ष्य राजविश्वासरहितानां तथा स्वानुरक्तानां च तत्रत्यानां जनानां साहयेन नगरमाविशन् विदेशीयो राजा यथा एककाले स्वागमनकारणभूतानां जनानामानन्दं, काले काले करप्रदानेन प्रकटितराजभक्तीनां अन्येषां विषादं चोत्पादयति तथा पुरेऽस्मिन् समुपस्थितः सायङ्कालसमयः प्रियभर्तृविरहितानामङ्गनानां निरवधिकं वियोगदुःखं भर्तृसङ्गं प्राप्य स्थितवतीनां रमणीनामतुलमानन्दं च जनयामास । तदा गोपास्तुष्टा वेणुमवादयन् । फुल्लमल्लिकाकुसुमेषु बालषट्पदा भृशं तुष्टाः मधु पिबन्त आसन् । मधुपानतत्परान् भ्रमरान्

कुसुमेभ्यो विद्राव्य तेष्वन्तर्निगूढतया वर्तमानमामोदमादाय राजमार्गेष्ववाकिरत् मन्दमलयानिलः । स्फुरद्वलयवेष्टितहस्ता नार्यः स्वस्वभवनेषु रत्नदीपानज्वालयन् । नानासमृद्धिशोभिते पत्तनेऽस्मिन् एवं सर्वजनमनोहरः सन्ध्याकालो व्यलोकि ॥

3. कोवलो माधवी च

बालानामपि सतामरिनिषूदनक्षमाणां पाण्डयभूभुजां कुले आदिजन्मा भगवान् चन्द्रो रक्ताकाशे सायं बालचन्द्राकृतिराविरभूत् । वियोगिजनखेददायकं सायङ्कालसमयमपनीय धवलकिरणान् समन्तात्प्रसार्य ततस्ताराधिपत्यं वहन् स बभौ । तेनाखिलमपि तन्नगरं ज्योत्स्नाधवलितमदृश्यत । श्वेतप्रभाविलसितं रम्यं प्रासादतलम् । तत्र कमनीया सुखशय्या । तदुपरि गृहमल्लिकादिप्रसूनैराकीर्णमास्तरणम् । माधवीकोवलौ तत्र निषण्णौ स्तः । माधवीकटिधृतं प्रवालमयं मेखलाभरणमसकृत् स्रस्तं सत् तस्या विपुलोन्नतजघनतलवर्तिनि दुकूलवस्त्रे पतति । कदाचित् कामुकेन सङ्गता, कदाचित्तेन विप्रयुक्ता, कदाचित् विस्रस्ताभरणानि समीकुर्वती, कदाचित् असमीकुर्वाणा च निरवधिकप्रीतमानसा माधवी एवं पर्यायेण प्रियकामुकं तोषयन्ती अमन्दमानन्दमन्वभूत् ॥

4. भर्तृसङ्गतानां पुरनारीणां स्थितिः

पतिसंयोगं प्राप्तवत्यः काश्चन पुराङ्गनाः पाश्चात्यदेशादानीतैः श्वेतखण्डशर्कराढ्यसुगन्धिद्रव्यैः प्राच्यदेशोद्भूतकृष्णागरुवस्तूनि मेलयित्वा धूपादिकं तत्र नोत्पादयामासुः । तदानीं घर्मकालत्वात्

कालानुगुणं शैत्योपचारमभिलषन्त्यस्ताः हिमाचलादानीतरम्यवर्तुलशिलाखण्डे दक्षिणपर्वतादृतैश्चन्दनकाष्ठैर्घृष्ट्वा शीतचन्दनं निष्पाद्य तदनुलिप्ताङ्ग्योऽभवन् ।

पद्मकिञ्जल्कैः, मकरन्दपूर्णपद्मप्रसूनैः, मनोहारिभिः रक्तोत्पलैः, मध्ये मध्ये किसलयानुबद्धप्रसूनमाल्यैः, मुक्ताहारैः, तथान्यैश्च अलङ्कृताङ्ग्यः ताश्चकाशिरे । मकरन्दचूर्णभरितैः कुसुमैः समाकीर्णे पर्यङ्के मलयानिलेनापहृतचित्ताः, मदनपरवशाः, नीलोत्पलनेत्रास्ताः प्राणप्रियाणामुरसि दत्तोत्तमाङ्गाः, अनुभूताखिलभोगाः, अत एव अवशाः निद्रामवापुः ॥

5. कण्णक्याः स्थितिः

प्रियविरहखिन्नायाः कण्णक्याः रक्तौ कोमलौ च पादौ नूपुराभ्यां नालङ्कृतौ । श्वेतपट्टवस्त्रधारिण्यास्तस्या जघनतले मेखलाभरणमपि नादृश्यत । स्वकुचाग्रभागौ कुङ्कुमरसेन नालङ्कृतवती । सौन्दर्यपोषकाण्याभरणान्तराणि प्रकृतिसुन्दरी सा न दधार । कुण्डलाभ्यामनलङ्कृते श्रोत्रे हीनशोभे अभूताम् । चन्द्रप्रभाशोभि वदनं सम्भोगव्यञ्जकान् स्वेदबिन्दून् नाबिभः । रक्तान्ते मीनवदायते च तस्याश्चक्षुषी अञ्जनालङ्कारमत्यजताम् । प्रवालवदरुणे ललाटे तिलकमपि न ददृशे । सुदीर्घश्यामकुन्तलाः सुगन्धितैलैरसंस्कृता अवर्तन्त । एवम्भूता सा कण्णकी धवलोज्ज्वलपाङ्क्तिसुन्दरेण कोवलेन वियुज्य विषण्णा स्तब्धमानसा बभूव ॥

6. प्रियविप्रयुक्ता अन्याः स्त्रियः

एवं प्रियविरहखिन्नानां अपरासामपि स्त्रीणां अयोनाल्मनलेन विरहानलेन तप्तं मानसं बभूव । निदाघकालवासयोग्यानि प्रासादतलानि स्ववासस्थलान्यकृत्वा शैत्यकालवासयोग्येषु प्रासादमध्येषु परितो वातायनानि दृढं बद्ध्वा न्यवसन् । तासां विपुलपयोधराङ्कितवक्षांसि चन्दनानुलेपनमुक्ताहारादिवहनभारमपि न सेहिरे रक्तोत्पलनीलोत्पलप्रभृतिविचित्रकुसुमावकीर्णायां सुखशय्यायां हंसतूलिकापर्यङ्के वा विरहिण्यस्ताः शयनं नान्वमन्यन्त ॥

7. मदनसाम्राज्यम्

तत्र कलहंसरूपं गमनम्, मकरन्दामोदमेदुरं सरोजरूपं रक्तवदनम, नीलवालुकारूपं कुन्तलं च दधाना रम्यसरसीरूपाङ्गना काचिदास्ते । गायन्तो भ्रमराः गानविशेषैस्तां प्रबोधयामासुः । भेरीरवानुकारिणा पक्षिरवेण, शङ्खनादानुकारिणा कुक्कुटनिनादेन च जलधिरिव विस्तृतं तन्नगरमखिलं प्रबुद्धमभूत् । अतीतायां च विभावर्यां प्रभातकालः समाययौ । निशि जनाः क्षणमपि निद्रां न लेभिरे । कुसुमबाणान् इक्षुचापं च हस्ते कृत्वा जागरूकेण निर्निद्रं नगरमखिलं परिभ्रमति मकरकेतने मदने, को वा निर्भयं तत्र निद्रातुं प्रभवेत् । किं बहुना मदनसाम्राज्यं सर्वथा विजृम्भमाणमदृश्यत ।

यथा चोलराजस्य श्वेतातपत्रं, छायेव मित्राणां सुखप्रदम्, आतपवत् अमित्राणां च तापप्रदं, तथा कुसुमविकासहेतुभूतायां रजन्यां वियद्गतश्चन्द्रः रागिण्याः माधव्याः मोददायकः, विरहिण्याः कण्णक्याः विषाददायकश्च स्थितः ॥

V

पौरानुष्ठितेन्द्रोत्सवगाथा

1. सूर्योदयः

विपुलमेदिनीरूपाया देव्याः जलधिर्वसनमासीत् । भूधरौ कुचावभूताम् । तत्र प्रवहन्ती नदी वक्षसि मुक्ताहारतामभजत् । मेघो नीलकुन्तलतां धत्ते स्म । एवंविधायास्तस्याः शरीरमखिलमावृत्य स्थितं अन्धकाररूपमाच्छादनमपसारयन् सर्वलोकप्रकाशको भास्करः उदयाद्रावाविर्भूय स्वकिरणान् परितः प्रासारयत् ॥

2. पट्टणपरिसरप्रदेशः

पुकार्नगरस्य परिसरप्रान्तेषु एकत्र विहारक्षमं सौधतलम् । अपरत्र आभरणरक्षणशालाः । हरिणेक्षणतुल्यद्वारोपेतैः वातायनैरुपेतानि भवनानि । यद् दृष्ट्वा वस्त्वन्तरदर्शने जनानां मन एव न प्रवर्तेत तथाविधानि रमणीयानि यवनानां रम्यावासस्थलानि । वाणिज्यार्थं नौकामार्गेण नानादेशादागत्य वसतामन्योन्यानुरक्तानां वणिग्जनानां निवासभूताः अतिमनोहराः समुद्रतीरप्रदेशाः । अलक्तकरससुगन्धिचूर्णशीतचन्दनकुसुमागरुमुख्यानि एवमन्यानि च परिमलद्रव्याण्यादाय विक्रेतृभिर्बहुभिर्व्यापृताः राजमार्गाः । दुकूलतन्तुभिः, रोमभिः, तूलतन्तुभिश्च विचित्रवस्त्रनिर्माणचतुराणां तन्तुवायानामावासगृहाणि । परिमाणेन इयदिति

ज्ञातुमशक्यैः क्षौमप्रवालचन्दनागरुमुक्तारत्नसुवर्णादिभिर्निखिलवस्तुभिः समृद्धा विस्तृताश्च आपणवीथयः । विक्रयार्थं प्रत्येकं विभज्य स्थापितैः सूपविशेषैर्नानाधान्यविशेषैश्च समलङ्कृता आपणमार्गाः भक्ष्यापूपविक्रेत्रीणां मधुविक्रयव्यापृतानां धीवराङ्गनानाम्, मत्स्यजीविनां, व्याधानाम् , लवणविक्रेतॄणाम्, एलालवङ्गतक्कोल-कर्पूरताम्बूलादिव्यापारिणाम् अजमांसव्यापारिणाम् तैलविक्रयकर्तॄणां च निवासस्थलानि ।

ताम्रकांस्यभाजननिर्मातारः, दारुकर्मोपजीविनस्तक्षकाः, चैत्रिकाः मृत्तिकया सालभञ्जिकाप्रतिमाकर्तारः, स्वर्णकाराः, रत्नपरीक्षकाः तन्तुवायाः, चर्मकार्यनिरताश्चर्मकराः, सूचीकाराः, विचित्रविविधवस्तु-निर्माणदक्षाः, वीणावेणुभ्यां सप्तस्वरान्विताभ्यां सङ्गीतवैदुष्यं प्रदर्शयन्तो गानशास्त्रमर्यादाभिज्ञाः गायकशिखामणयः, हस्तकर्मनिष्णाताः, सेवावृत्तिनिरताश्चेत्येवं स्वस्वकुलक्रमागतविविधवृत्तिभिः जीविकां निर्वर्तयतां जनानामावासस्थलानि तत्र तत्र कल्पितान्यासन् ॥

3. राजधानी

पुकारभिधायां राजधान्यामेकत्र विपुला राजमार्गाः, पताकाशोभि-रथगमनमार्गाः, विपणिवीथ्यः, विश्रुतवणिक्प्रमुखभवनालङ्कृता रथ्याः, विप्रवराणाम् , सर्वलोकप्रियङ्कराणां कृषीवलानाम्, आयुर्वेदवैद्यानाम् , दैवज्ञानां च वासगृहाणि प्रत्येकं विभज्य स्थापितान्यदृश्यन्त । मुक्ताहारनिर्मातॄणाम्, विचित्रवलयविधायकानां विशाला वीथ्यः ।

सूतमागधवैतालिकानां, घटिकानिवेदकानां, समलङ्कृतानां वीथीनाटकाभिनेतॄणां, कामकलाकुशलानां गणिकाङ्गनानां, नाट्यशास्त्रविशारदानां, कुसुमविक्रेतॄणां, दास्योपजीविनां च वासगृहाण्यत्रासन् । नानावाद्येषु आसादित-पाण्डित्या विद्वांसः, भेरीपटहादिवादनकुशलाः, हास्यरसप्रधाना विदूषकाः, अश्वपालाः, गजपालाः, रथसारथयः, सेनापतयश्च भिन्नभिन्नस्थलेषु वसन्तो व्यराजन्त । राजभवनमभितः सुविहितानि वासार्हाणि स्थलानि निर्मितान्यवर्तन्त । विख्यातयशसां महा-पुरुषाणामावासभूतमिदं नगरं महाकविप्रशंसनीयमहिमोपेतं शुशुभे ॥

4. आपणवीथ्यां भूतबलिदानम्

एतादृशयोः नगरोपनगरभागयोः मध्यवर्तिभूभागः, युयुत्सया पार्श्वद्वयमागत्य स्थितयोर्जयैषिणोः पक्षप्रतिपक्षभूपालयोर्लक्ष्यभूता समरभूमिरिव कोलाहलोपेतोऽभवत् । तत्र निबिडप्ररूढपादपानां अधोभागरूपैः स्तम्भैः प्रकृत्यैव निर्मिता इव स्थिता आपणाः । क्रयविक्रयव्यापृतानां जनानां सम्मर्दोद्भूतकलकलध्वनिः सदा श्रूयते । आपणवीथ्यां नगराधिष्ठानदेवताया आलय एकः प्रतिष्ठितश्चकास्ति । तत्पुरतो बलिदानोपयोगाय स्थापितं बलिपीठं । जयशूलपाणे-र्मुचुकुन्दभूपालस्य पीडानिवृत्तिमभिकाङ्क्षता देवेन्द्रेण प्रेषिता देवाः भूतस्यास्य बलिदानार्थमद्याप्यत्रागच्छन्तो वर्तन्ते । तदानीं चैत्रमासः । चित्रानक्षत्रयुता पौर्णमासी । प्रातः कालः । वीरकुलाङ्गनाः पक्वचणकं तिलापूपः, मांसमिश्रितौदनम्, कुसुमानि अगरुधूपः,

मुद्गान्नम् इतीमानि बलिपीठे समर्पयन्त्यो बलिमयच्छन् । अन्योन्याबद्धहस्ता भूतप्रेरितास्ता ननृतुः । “अस्मद्देशाधिपेन परिपाल्यमानोऽयं देशो व्याधिदुर्भिक्षक्षुत्पिपासादिरहितः सर्वसम्पत्समृद्धश्च भवतात्” इत्याशासमानाः परिसमाप्तबलिकृत्या सर्वालङ्कारशोभितास्ताः स्वस्वगेहं प्रति जग्मुः ॥

5. नरबलिः

नगरपरिसरप्रान्तवासिनो विक्रान्तयशसो वीराः नगरैकदेशवर्तिनो नानाशस्त्रप्रहरणाः शूराश्च परस्परं मिलिता महाबलिपीठमागत्य ‘अस्माकमवनिपालो निरुपद्रवो जयतात्’ इति वदन्त एव देवं वव्रिरे । केचित् पक्षिताडनोपयुक्तरज्जुहस्ताः, अपरे शूलपाणयः, अन्ये आर्द्रमांसरूषितकृष्णचर्मालङ्कृतगात्राः स्वस्वभुजाभ्यां स्कन्धे ताडयन्तो हर्षध्वनिं चक्रुः । भयंकरैः अग्निं वमद्भिरिव स्थितैः क्रूरनेत्रैः समेता इमे पूर्वं बहुवारं समराङ्गणेषु प्रकटितप्रभावाः । “जयशीलोऽयं राजा वर्धतामनिशम्” इति कथयन्तः स्वेषां शिरांसि अवलीलयैव छित्वा बलिपीठे निक्षिप्य भूतेभ्य आत्मबलिदानमकुर्वन् । पटहध्वनिना अशनिध्वनिनिभेन निजगर्जितेन चोपेतं तद्भूतं अनुपदमाविर्भूय नरबलिमगृह्णात् ॥

6. मण्डपे बलिकर्म

द्रविडदेशे दक्षिणस्यां प्रतीच्यां वा दिशि स्थिताः सर्वेऽपि पार्थिवाः यतः पूर्वमेव करिकालचोलेन विजिता बभूवुः, अतः अत्र योद्धुं कमप्यपश्यन् युद्धप्रियः सः स्वीयभुजपराक्रमं प्रदर्शयितुकामः

उत्तरदेशे वा अवकाशो लभ्येतेति मन्वानः शुभेऽहनि खड्गभेरीच्छत्रादिसमन्वितः पुण्यां कौबेरीं दिशं प्रति प्रस्थितः । अतीत्य गन्तुमिच्छतोऽपरिमितोत्साहवतो मम सङ्कल्पं विघटयन् विघ्नरूपोऽयं हिमाचलो द्वारमावृत्य तिष्ठतीति क्रोधाविष्टो देवानामावासभूतस्य हिमाद्रेरुपरि स्वीयं व्याघ्रचिह्नं प्रतिष्ठाप्य प्रतिनिवर्तितुकामः तथैव कृत्वा स्वनगरं प्रति प्रयाणमकरोत् । मध्येमार्गं जलधिमेखलामण्डितस्य वज्रदेशस्याधिपो मुक्तावितानम्, कृपाणयुद्धविशारदो मगधभूपालः पराजितो भूत्वा विद्यामण्डपम्, अवन्तिभूपो नानाचित्रविचित्रितं कवाटतोरणं च पारितोषिकत्वेनास्मै अयच्छन् । हेमरत्नमयानि इमानि त्रीण्यपि देवशिल्पिनो मयस्य मनसा निर्मितपूर्वाणि । पूर्वं कदाचिद्देवासुरयुद्धे देवानां साह्यमनुष्ठितवतां परोपकारपराणामेषां त्रयाणामपि राज्ञां प्रत्युपकारतया मयः स्वयं प्रीतः सन् इमान्ययच्छत् । करिकालचोळेनानीयात्र स्थापितानि तान्येवेमानि त्रीणि मिलितानि भूत्वा मण्डपतामयासिषुः । तदेव चित्रमण्डपनाम्नाद्य सर्वैर्निर्दिश्यते ॥

7. पञ्च स्थलविशेषाः

क्वचिन्महतां वस्तुभाण्डागाराणां विशालो द्वारदेशः । तत्र विदेशीयैः साकं क्रयविक्रयोपयुक्तनानावस्तूनि बद्ध्वा बहिर्निक्षिप्तानि सन्ति । अपरिचिता विदेशीयाः केचित् विशिष्य स्वस्वभारपरिज्ञानार्थं तदुपरि स्वनामानि विलिख्य, स्वासाधारणमुद्राचिह्नितानकार्षुः । प्रायशस्तत्र चोराणामभावात् तद्रक्षणार्थमावरणादिकं न किञ्चिन्निर्मितम् । नापि पालकः कश्चित् तत्र नियुक्तः । यदि कश्चिद्बला-

चौर्ये प्रवर्तेत तदा तं भारं तच्छिरस्यारोप्य वीथीभ्रामणमेव तस्य दण्ड इति नियतिर्वर्तते । भारवहनभयान्मनसापि चौर्यकर्म तत्रत्या जना न स्मरन्ति ।

कुत्रचिद्रम्यमेकं सरः । कुब्जाः, वामनाः, मूकाः, बधिराः, कुष्ठरोगपीडिताश्चास्मिन् स्नानमात्रेण निर्दुष्टं यथावस्थितं रूपं लब्ध्वा तत्सरः प्रदक्षिणीकृत्य प्रणमन्ति ।

अन्यत्र विभ्राजमानैरुन्नतैः शिलास्तम्भैः निर्मित एको मण्डपः । वञ्चकपुरुषप्रयुक्तविषान्नभोजनेनोन्मत्ताः, बुद्धिपूर्वकं विषपानेन बाधिताः, विषाग्निमुद्गमतो भुजगस्य क्रूरदशनैर्दष्टाः, क्रूरपिशाचग्रस्ता इत्येते, अन्ये रुग्णाश्च दिव्यमण्डपस्यास्य सकृत्प्रदक्षिणप्रणामाभ्यां सकलरोगविनिर्मुक्ता विराजन्ते ।

"स्वाश्रमविरुद्धाचारशीलास्तपस्विनः, दुर्वृत्तपरा नार्यः, राजविद्रोहकराः सचिवाः, परदारपरायणा नराः, मृषासाक्ष्यवक्तारः, पैशुन्यवादिनश्च मत्करधृतपाशस्य वशा भविष्यन्ति" इति उच्चैर्बहुदूरगामिना ध्वनिना गर्जयित्वा तथाविधांस्तान् निहत्य च भक्षयता भूतेनाधिष्ठितश्चत्वरप्रदेशः एकत्रादृश्यत ॥

राज्ञि कदाचित् न्यायभ्रष्टेऽपि, न्यायसभायां न्यायाधिपैः क्रियमाणे निर्णये कदाचित् नीतिशास्त्रविरुद्धे सञ्जातेऽपि, वाचा राजानम् अदूषयित्वैव खेदाश्रुमोचनपूर्वकं रुदन्ती काचित्स्त्रीप्रतिमा

कत्रातिष्ठत् । तत्त्वदर्शिभिः सत्पुरुषैः श्लाघनीयेषु एषु पञ्चस्वपि स्थलविशेषेषु नित्यं बलिपूजामाचरन्तो जना वर्तन्ते ॥

इन्द्रोत्सवारम्भः

कवचभूषितस्य वारणस्य स्कन्धे मन्दिरोपयुक्तं मङ्गलमुरजवाद्यमारोप्य ऐरावतनाथस्य देवेन्द्रस्य आलये प्रवर्तिष्यमाणोत्सवारम्भवार्तां नगरवीथीषु सर्वतः व्याप्तामकुर्वन् । वर्षरूपेण भुवि आविर्भूय लोकोपकारमाचरतः शचीपतेर्देवालये व्योमव्यापिनीमुन्नतां पताकामलङ्कारभूतामबध्नन् ॥

9. नगरालङ्कारः

शातकुम्भमयी मरकतमणिखचिता बहिर्वितर्दिका । तस्यां चतुर्षु भागेषु प्रवालमयाः स्तम्भाः वेदिकामलङ्कुर्वन्तो विलसन्ति । एतादृशनानावेदिकोपेतैर्भवनैरुपशोभिताः नगरवीथयः । तासु च भवनद्वारस्थापितेषु स्वच्छमुक्तामणिविराजितेषु स्तम्भेषु मङ्गलतोरणानि लम्बमानानि लसन्ति । विशुद्धकनकमयपूर्णकुम्भान्, स्फुरदङ्कुरपालिकाः, स्त्रीप्रतिमारूपप्रदीपान्, कनकपताकाः, स्वच्छश्वेतवालव्यजनानि, सुगन्धिचूर्णानि च करे दधानाः पट्टणरथ्यासु प्रजाः सज्जा अतिष्ठन् ॥

10. इन्द्राभिषेकः

पार्थिवाः, सचिवाः, सेनापतयः, विविधकर्मकुशलाः, वणिक्सूनवश्च हयान्, गजान्, शीघ्रगामितुरगैरुपेतान् रथांश्चाधिरुह्य स्थलविशेषे

सङ्गताः ख्यातविभवस्य देशाधिपस्य विजयमाशशंसिरे । सर्वलोकवर्तिनो जीवराशीन् अष्टोत्तरसहस्रफणामण्डलैः आदिशेषवत् त्रिभ्रत्याः सलिलसमृद्धिमत्याः कावेरीनद्याः सङ्गममुखेभ्यः स्वर्णकुम्भैः पुण्यतीर्थमानयन्तो जनाः देवनाथमिन्द्रमभ्यषिञ्चन् । अत्याश्चर्यं दृश्यमिदं पश्यन्तो मर्त्याः भ्रान्ताः । अमर्त्यास्तु चकिता आसन् ॥

11. देवालयाः

अप्राकृतशरीरस्योमापतेः, रक्तकान्तिमतः सुन्दरमूर्तेः षडाननस्य, श्वेतशङ्खनिभस्य बलभद्रस्य, नीलमणिकान्तेर्महाविष्णोः, सितातपत्रमण्डितस्य मुक्तालङ्कारालङ्कृतस्य देवराजस्य च देवालयेषु वेदोक्तप्रकारेण होमादिकम्, तथा चतुर्विधदेवानाम् अष्टादशभूतानां देवालयेषु पृथक् पृथक् महोत्सवश्च महता कोलाहलेन प्रावर्तत ॥

12. उत्सवकालिकदृश्यानि

उत्सवसमये जैनमठेषु, धर्मशालासु, प्राकारोपान्तस्थित पुण्यस्थलेषु च कोविदाः पण्डिता धर्मोपदेशमकुर्वन् ।

पताकाशोभिमहारथमास्थितवता चोलराजेन समं वै: सम्पाद्य, तस्मात् कारागृहप्रवेशदण्डं प्राप्य खेदमनुभवन्तः शत्रुभूपाला: दयया बन्धान्मुमुचिरे ।

ननृतुर्नटवराः । वीणावेणुविशारदाः स्ववाद्यान्यवादयन् । नशास्त्रकुशला मधुरमगायन् । अहर्निशं भेरीरवः शुश्रुवे । इत्थं नादृश्योपेताः पट्टणवीथय उपवीथयश्चापरिमितां शोभामावहन् ॥

3. मलयानिलो वाति वीथ्याम्

गृहप्ररूढमल्लिकानीलोत्पलरक्तोत्पलप्रसूनभारभरितः, करिमदलामोदवासितः, रम्यसुवासनावासितकुसुमवाटिकायां विहारमेच्छन्नमन्दानन्दप्रदायिन्यां विपणिवीथ्यां कुसुमापणं प्रविश्य, ामोदमाघ्राय, स्मितपूर्वाभिभाषिण्या रमण्याः कलभाषितश्रवणञ्जातकुतूहलो गायकधूर्तजनैः समं पुरवीथ्यां यथेष्टं सञ्चरणशीलो माधवीसनाथः कोकिल इव मधुरं गायद्भिर्भ्रमरैर्वसन्तेन च समेतो मलयानिलः पुरमार्गेषु स्वेच्छया प्रविश्य सुखं ववौ ॥

14. सर्वाङ्गसुन्दर्यः

शिरसि नीलमेघान् मुखे निष्कलङ्कतां तत्पार्श्वद्वयेऽपि मीनाकृतिं च वहन् निशाकरः, 'सर्पग्रहणभयेन व्योम्नो भुवमवतीर्य वारस्त्रीमुखच्छद्मना किन्न्वत्र परिभ्रमती'ति रजन्यां नगरवीथीषु सञ्चरन्त्यः शशिवदना वाराङ्गनाः दृष्ट्वा, युवानः केचिदेवं सम्भावयामासुः ।

'शीतकिरणरूपायामवन्यामममृतकलासमृद्धं शीकरोपेतं जलं पीत्वा पुनर्नष्टदेहप्राप्तिं कामयमानेन मदनेन संवर्धिता विद्युल्लता किन्न्वत्रागता' इति नगरनारीणां तनुमध्यभागं पश्यन्तः अपरे इत्थं शशङ्किरे ।

नगरे परिदृश्यमानामत्यधिकां श्रीसमृद्धिं तद्देशपालाय प्रत्यक्षं प्रदर्शयितुकामा कमलालया लक्ष्मीः पुरीमिमां प्रविवेश । स्वस्मिन् सम्भूतायास्तस्या मार्गणाय कपटवेषेण सरोजकुसुममेव किमत्र सञ्चरतीति पङ्कजवदनायाः कस्याश्चिन्मुखमालक्ष्य कामुकः कश्चित् संदिदेह ।

'प्राणभक्षणार्थं वदनं व्यावृत्य स्थितः कालो राजदण्डभयात् परित्यक्तपुरुषवेषोऽपि कर्मणा स्वाभाविकीं क्रूरतां परममुञ्चन्, सलज्जं समन्दहासं वीणानादमिव मृदुमधुरं भाषमाणः स्त्रीवेषधारी किमत्र सञ्चरती'ति नगरमार्गे प्रयान्तीं कामिनीमेकामालोक्य केचिदेवं मेनिरे ॥

15. भार्यानुनयः

अनङ्गसेनेव स्थिता वारनार्यः अपाङ्गैरेव पुरुषान् विजित्य पलायनपरायणांस्तान्निवर्त्य स्वदेहसम्बन्धेनालक्तकरसचित्रविचित्रित-कायांस्तानकार्षुः । तन्मुद्रामुद्रितकायानां स्वगृहमागतानां स्वभर्तॄणां देहस्थितानि परनारीदेहसम्बन्धसूचकचिह्नानि ज्ञात्वा पतिव्रतोत्तमाः कुलस्त्रियो भृशमुद्विग्ना बभूवुः । तासां नयनानि रक्तान्यासन् ।

गेहमागतानतिथीन् दृष्ट्वाप्यशान्तोऽयं कोपः केन वान्येनोपायेन शममेष्यति इति भर्तारः इतिकर्तव्यतामूढा भीतभीता बभूवुः ।
इत्थमुत्सवकाले नानाविधानि दृश्यानि तत्र प्रवृत्तानि ॥

16. नेत्रस्पन्दनम्

नीलोत्पलतुल्ये कण्णक्या नीललोचने विरहवेदनामन्तर्बहिश्च निगूहितुं यथा अश्रूण्यमुञ्चतां, तथा माधव्या रक्तान्तनयने आनन्दवार्यत्यजताम् । भाविशुभाशुभसूचनोपयोगितया कण्णक्या दक्षिणं, माधव्याः वामं च नयनमस्पन्देताम् ॥

VI

समुद्रस्नानगाथा

1. विद्याधरेण स्वभार्यायै पुकार्महिमवर्णनम्

रजतपर्वते मधुनिष्यन्दिप्रसूनमण्डिते कस्मिंश्चिदुद्याने मीन-लोचन्या प्रियया साकं कामोत्सवमाचरन् कश्चित् विद्याधरवीरः प्रियां दृष्ट्वा एवमाह—"इतो दक्षिणस्यां दिशि स्थितायां पुकारभिधायां पुर्यां अयं इन्द्रोत्सवारम्भदिवसः । पुरा क्रूरैर्निशाचरैः इन्द्रलोके संक्रान्ते, शार्दूलविक्रमः पुरन्दरसखः मुचुकुन्दभूपालः तान् युद्धे विद्रावयामास । ततः कुपितेषु पिशिताशनेषु पुनः राजानं इषुभिः प्रतिघटयत्सु, तदा पुरन्दरेण प्रेरितं महाभूतं दानवान् निहत्य, पुकार्पुरापणवीथ्यां बलिं भक्षयत् अद्यापि प्रतिवसति । तत्र गम्यते चेत् तत्स्थलमस्माभिः द्रष्टुं शक्यम्" इति ।

तदा प्रीतेन मघवता अर्पिताः रम्यमहिमोपेताः निरवद्याः पञ्च पुण्यस्थलविशेषाः मुचुकुन्दपरम्परागतैः चोलभूपालैः पुकार्पुरमानीय स्थापिताः विलसन्ति । स्थलपञ्चकप्रभावोऽपि तत्र गताभ्यां आवाभ्यां द्रष्टुं शक्यः ।

पूर्वं कदाचित् देवलोके सहस्राक्षस्य पुरतः ऊर्वश्याः गीतानुगतं नाट्यं प्रवर्तमानमभूत् । तदा वीणावादनविशारदो

नारदमुनिः मधुरं वीणामवादयत् । नाट्याङ्गनाः नृत्यगानमगायन् । नाट्यमध्ये इन्द्रसूनुं जयन्तं दृष्ट्वा काममोहिता यदा अन्यमानसा भूत्वा शास्त्रक्रममुल्लङ्घ्य सा अनृत्यत् तदा तदनुसृत्य प्रवृत्ता नारदवीणापि गानशास्त्रक्रममत्यक्रामत् । देवेन्द्रदर्शनार्थमागतो भगवान् अगस्त्यमुनिः अत्याचारमिमं पश्यन् क्रोधाविष्टो भूत्वा "भुवि ते जन्म भविष्यति" इति ऊर्वशीं शशाप । लब्धशापा सा ऊर्वशी पुकार्पुरे गणिकाकुले माधवीछद्मना जज्ञे । तस्या एव परम्परायां सम्भूतेयं माधवी इन्द्रोत्सवसमये नर्तिष्यति । तदपि गत्वा पश्येव । हे शोणाधरे ! रक्तवदने ! ढक्कामध्यसममध्यसमन्विते ! प्रिये ! इत एहि । शचीपतिं सेवितुं तमेव देशं गच्छेव" इति ॥

2. तयोः पुकार्गमनम्

ततः प्रस्थितो विद्याधरवीरः नानाकूटशोभितं हिमाद्रिं, पयःसमृद्धां गङ्गानदीं, रम्यां उज्जयिनीम् , विपुलां विन्ध्याटवीं, वेङ्कटाद्रिं, सस्यसमृद्ध्युपेतं कावेरीतीरदेशं च मध्येमार्गं प्रियायै क्रमेण प्रदर्शयन् कुसुमवाटिकोपशोभितां तां पुरीमयासीत् । पुष्टपुराण-पुर्यां च तस्यां अमन्दानन्दप्रवाहेण प्रवर्तमानं पुरन्दरमहोत्सवं सभार्यः अपश्यत् ॥

3. माधव्याः एकादश नृत्यानि, ताभ्यां तद्दर्शनं च

"हे प्रिये ! विष्णुस्तोत्रात्मकं देवगानं, चतुर्विधवरुणभूतपरं देवगानं, निजकलाभिः जीवराशीन् पोषयतः खेचरस्य चन्द्रमसः

स्तुतिविषयकं देवगानं इतीमान्यादौ स्वयमेव कृत्वा ततः अवहितेन चित्तेन तालगतीः स्पष्टाः प्रदर्शयन्तीं नर्तनोद्यतां माधवीं पश्य ।

भैरवीनाट्यरङ्गस्थलायमानायां रुद्रभूम्यां त्रिपुरदाहकर्मणि देवैः प्रेरितः पार्वतीसमेतः परमशिवः अग्निमुखान् शरान् प्रयुज्य पुरं दग्ध्वा हस्तताडनपूर्वकं यद्गानन्दताण्डवमकरोत्, तदिदमभिनीय प्रदर्शयन्तीं इमां माधवीमीक्षस्व । रथाग्रभागवर्तिनः ब्रह्मणः पुरस्तात् भारतीवेषधारिणा भगवता कृतं पाण्डरङ्गाख्यं नर्तनमनुकुर्वतीमिमां पश्य । वञ्चककंसवञ्चनाय कुवलयापीडस्याग्रे तद्दन्तभञ्जनोद्यतेन अञ्जनाभेन कृष्णेन कृतं नाट्यमाश्रित्य नृत्यन्तीमेनामवलोकय ।

मल्लं बाणासुरं हतवता मायाविना आचरितं नृत्यं, मध्येसमुद्रं तरङ्गरूपरङ्गस्थल्यां स्वजिघांसया आगतस्य शूरभद्रस्य बलं नाशितवता षडाननेन ढक्कावादनपूर्वकं कृतं नृत्यविशेषं, समराङ्गणे योद्धुमशक्तानां नष्टायुधानां दानवानां पुरतः शूलं प्रसार्य कार्तिकेयेन प्रवर्तितं नाट्यं, बाणासुरपुरप्रधानवीथ्यां विपुलां पृथिवीमाक्रम्य मितवता मायाविना कृतं नृत्यं, स्वीयं वेषमाच्छाद्य गृहीतस्त्रीवेषेण कामेनानुष्ठितं नृत्यम्, कुपित-दानवकृतक्रूरकर्माणि सोढुमसहमानया तद्धननोद्यतया दुर्गादेव्या दारुपादमवलम्ब्य कृतं नाट्यम्, समरोन्मुखान् दानवान् जिघांसन्त्या रक्ताभया लक्ष्मीदेव्या प्रवर्तितं मोहिनी-नृत्यम्, बाणपुर्यां उत्तरगोपुरद्वारस्थितया कृषीवलकन्या-

वेषधारिण्या इन्द्राणीनाम्न्या कयाचिदनुष्ठितं कृषीवलनृत्यम् इतीमान्येकादशविधनृत्यान्यपि तत्तन्नाटयोचितभूमिकाभूषणभावादि-परिग्रहेण शास्त्रसम्प्रदायानुसारं गानविशेषपूर्वकं अभिनीय नृत्यन्त्याः माधव्याः वैदुष्यमवलोक्य । "पूर्वमुद्यानवने यामधिकृत्याहमवोचं, सा माधवीकुलसम्भूता गणिकाङ्गना माधवी इयमेव" इति हस्तेन तां प्रदर्श्य स्वयमपि तन्नाट्यदर्शनसञ्जात-कुतूहलो विद्याधरो मुमुदे ॥

4. सर्वाभरणभूषिता माधवी

इन्द्रोत्सवसम्बन्धिनोऽलङ्कारान् तदात्वे प्रवर्तमानान् भावरसांश्च द्रष्टुकामाः देवादयोऽपि प्रच्छन्नवेषाः समागम्य तद्दर्शनसुखमन्वभूवन् । शान्तः कोलाहलः । चिरविरहखिन्नमानसं कोवलं प्रीणयितुकामा माधवी सर्वाभरणैरात्मानमलङ्कर्तुमारभत । दशविधतिक्तरसद्रव्यैः, दशविधसुगन्धिलताभिः एलालवङ्गतक्कोलादिद्वात्रिंशत्परिमलद्रव्यैश्च मिलितेन जलेन मङ्गलस्नानं विधाय श्यामकुन्तलं प्रक्षाल्य, अगरुधूपेन तं शोषयित्वा पञ्चधा विभक्तं तं कस्तूरिकासंस्कारसंस्कृतं चाकरोत् । रक्तकोमलपदयोः अलक्तकरसं, अङ्गुल्यामङ्गुलीयकं च धृतवती ।

नूपुरकिङ्किणीप्रमुखान् पादयोः, कोमलवर्तुलोरुभागयोः नव्यमाभरणं, कटिधृतदुकूले मेखलास्थाने पृथुमुक्ताफलग्रथितां स्रजं, मुक्ताहारं विशुद्धमुक्तामणिमयमङ्गदं च भुजयोः, माणिक्य-

मणिखचितचित्रविचित्रितकटकं अच्छस्वर्णनवमणिशङ्खप्रवालमयान् वलयांश्च मृदुरोमाञ्चितकरयोः धृत्वा आत्मानमलङ्कृतवती सा । विवृतमीनवदनाकारमङ्गुलीयकं, ज्वलद्रक्तमाणिक्यमयमङ्गुलीयकं, मरकतमणिखचिता ऊर्मिकाश्च माधव्याः कार्तिककुसुमपेशलासु अङ्गुलीषु लब्धस्थाना व्यराजन्त । मुक्ताहारवीरशृङ्खलाद्यनेकाभरणैः तस्याः कमनीयकण्ठभागः परिष्कृतः प्राकाशत । कण्ठगतानामेतेषामाभरणानां भरेण कण्ठपश्चाद्भागोऽदृश्यो बभूव ।

रत्नानुविद्धनीलमणिमयचन्द्रपाणिनामकं भूषणं कर्णविवरयोः, ललाटोत्तमाङ्गार्हभूषणनिवहग्रथितशिरोभूषणविशेषं दीर्घश्यामकुन्तले च दधाना, सर्वाभरणभूषिता माधवी संयोगवियोगाभ्यां पर्यायेण कोवलं तोषयन्ती आत्मनः कृते ब्रह्मणः नूत्ननिर्माणमिव स्थितं शयनमभजत ।

5. समुद्रतीरगमनम्

इन्द्रोत्सवः महता कोलाहलेन प्रावर्तत । चन्द्रः परिपूर्णः प्रकाशते । समुद्रस्नानमभिलषन्तो जनाः त्वरितं जलधिं प्रति गच्छन्तः सन्ति । फुल्लप्रसूनशोभितं समुद्रोपवनमाश्रित्य जलक्रीडादृश्यमवेक्षितुकामा माधवी कोवलं गमनाय अनुमतिं प्रार्थयामास । तटाकेषु सरोजवासिनो द्विजाः उच्चैरकूजन् । कूजन्तः कुक्कुटाः प्रभातवेलामासन्नां न्यवेदयन् । चन्द्रप्रभया अन्धकारः क्रमेणापययौ । भूषणभूषिता माधवी स्रग्विणा कोवलेन सह पयोधिं गन्तुं

सज्जाऽभूत् । वृष्टिरिव दानशीलपाणिः कोवलः प्रयाणोन्मुखस्तुरग-मारुरोह । कुरङ्गेक्षणा माधवी च अवकुण्ठितं शकटमारोहत् ।

पौरास्तु अनेककोटिसम्भारसम्भृतवस्तुभाण्डागारवतीः क्षुद्र-वीथीः, कुसुममण्डितान् भासमानान् रत्नदीपानारोप्य दूर्वाकुसुमाक्षतान् परितो विकीर्य सभूषारवं सञ्चरन्तीभिः सुमङ्गलीभिः व्याप्ताः नित्यश्रीसमृद्धाः महावीथीश्चातीत्य वाणिज्येन विदेशेष्वपि लब्धप्रतिष्ठं नगरमार्गमध्यमागच्छन् । ततः श्वेतवालुकोपेतायां वाणिज्यार्थमागतानां विदेशीयानामावासभूतायां समुद्रमुखद्वारवर्तिन्यां आपणवीथ्यां नानाधान्यनामाङ्कितपताकाभिः धान्यविशेषपरिज्ञानोपयुक्ताभिः समेतान् अभितः प्रसृतान् धान्यराशीन् पश्यन्त एव ते जनाः उदधिकूलमासेदुः ॥

6. प्रभाते समुद्रतीरदृश्यम्

तत्र वर्णाङ्गरागतिलकप्रसूनामोदचूर्णभक्ष्यादिविक्रयस्थलेषु स्थापिताः दीपाः, कर्मागारेषु कार्मिकैः प्रतिष्ठिताः दीपाः, अपूपविक्रेतृभिः दण्डाग्रेषु मोदकापणेष्वारोपिता दीपाः, मधुविक्रयकारिणीभिः स्वापणेष्वारोपिता दीपाः, प्रज्वालिता दीपाः, मत्स्यव्यापारिभिः विपण्यां प्रतिष्ठापिता दीपाः, मध्ये मध्ये जलधिमार्गेण गच्छतामुडुपानां मार्गप्रदर्शनाय समुद्रतीरेष्वारोपिता दीपाः, नौकया समुद्रे चरद्भिः मत्स्यग्रहणोद्यतैः जालहस्तैः धीवरैः नौकामध्ये स्थापिता दीपाः, भिन्नभिन्नदेशभाषाभाषिभिः विदेशीयैः

निक्षिप्ताः निशादीपाः, महाभाण्डागारद्वारपालकानां हस्तगता दीपाश्च असंख्येयाः परितोऽदृश्यन्त । एकत्र मिलितानां तेषाममितोज्ज्वलकान्त्या श्वेतक्षुद्रवालुकाप्रदेशे पतितः सितसूक्ष्मश्वेतसर्षपोऽपि पृथक्कृत्योद्धर्तुं शक्य आसीत् । विकसितपद्मपरिवृतसलिलस्थलशोभिन्यां केतकीपरिवृतायां समुद्रोपवनभूम्यां कुसुमलतेव भासमाना माधवी विहरणशीलाभिः सखीभिः समेता क्रीडितुमैच्छत् ॥

7. मुदिताः प्रजाः

गमनागमनोद्यताभिः नौकाभिः समृद्धस्य मकरालयस्य रम्यः तीरप्रदेशः । तत्रैकमुपवनम् । पर्वतसम्भूतानि पयोधिसम्भूतानि च नानावस्तूनि राशीभूय निक्षिप्तानि सन्ति अतीव शोभा-वहान्यासन् । सान्तःपुरा राजकुमाराः, सभार्याः वणिजः, नृत्याङ्गनाः, सङ्गीतविदुष्यश्च तत्रागत्य तिरस्करिणीभिः संविभक्तेषु भिन्नभिन्नस्थल-विशेषेषु वासं चक्रिरे । पुरा स्वर्लोकप्रथितयशसा करिकालचोलेन प्रवर्तितोत्सववेलायां व्रतमुवमासादितवद्भिः नानावेषभाषोपेतैः समा इमे व्यराजन्त । कावेरीसमुद्रसङ्गमप्रदेशे समवेतानां चतुर्विधवर्ण-सम्बन्धिनां जनानां सम्मर्दोत्थितकोलाहलध्वनिः तत्र महानभूत् ॥

8. वसन्तमालिका

जलधिगतपूतिगन्धमपि निजामोदेन निवारयद्भिः फुल्लकेतकी-दलैः शोभिता वृक्षाः परितः मालारूपेण प्ररूढाः सन्ति । तन्मध्ये एकः पुन्नागपादपः । तस्याधश्च्छायायां विशुद्धो वालुकाप्रदेशः ।

समन्तात् विविधवस्त्रावरणानि । उपरिष्टात् एकं वितानम् । तत्र गजदन्तपादसनाथायां खट्वायां विषण्णमुखी भूत्वा वसन्तमाला नाम्नी चेटी काचित् वीणाहस्ता तिष्ठन्ती अवर्तत । कुसुमायतनयना माधवी चेटीकरगतां वीणां स्वयमेव गृहीत्वा कोवलमुपागमत् । तदा स्वच्छदीप्तिमतः चण्डकिरणस्य रथः प्राच्यां दिशि आविरासीत् । तेन समुद्रतीरकेतकीप्रसूनगताः निशि सुप्तोत्थिताः नीलषट्पदाः मकरन्दं पातुमुद्युक्ताः ॥

VII

समुद्रतीरगानम्

1. माधवी कोवलाय वीणां ददौ

विविधचित्रविचित्रवस्त्रभस्त्रिकानिहितां प्रसूनालङ्कृतमध्यभागां अञ्जनाञ्चितनयनया विवाहमङ्गलोपेतया सुपरिष्कृतया परिणयवध्वा समं विराजमानां यथाशास्त्रसम्पादितैः आणिदण्डतन्त्र्याद्यवयवैरुपेतां तां वीणां प्रणम्य हस्तेन माधवी जग्राह ।

गृहीत्वा च तत्र आरोहणावरोहणालापनाद्यष्टप्रकारैः नादमुदपादयत् । मरकतमणिमयोर्मिकाभिः विभूषिताः अङ्गुलीः तन्त्रीषु सञ्चार्य गानशास्त्रोक्ताभिः अष्टविधाभिः अङ्गुष्ठमध्यमाद्यङ्गुलिप्रयोगप्रक्रियाभिः गीतमुत्पाद्य परीक्ष्य च स्वयमादौ शुश्राव ।

एवं वादनोपयुक्तनानासंस्कारसंस्कृतां सज्जां तां वीणां कोवलकरे दत्वा, उपयोक्ष्यमाणतालविशेषं च तस्मै साऽवोचत् । गृहीतवीणः स कोवलः तां तोषयितुकामः कावेरीसमुद्रतीरपुकार्पत्तनादीन्यन्यानि च विषयीकृत्य क्रमेण तयैव वीणया बहुधा गातुमारभत ॥ (1)

2. कावेरीविषयकगानम्

मीनलोचने! हे कावेरि! स्रग्वी, पूर्णचन्द्रनिभः, श्वेतातपत्रमण्डितस्ते पतिः चोलभूपालः उत्तरस्यां दिशि गङ्गानदी-पर्यन्तां भुवं पालयन् गङ्गामभ्युपयेमे। तथापि त्वं प्रियभर्तुः न जुगुप्ससे। प्रियानुरक्ताः पतिव्रताः पराङ्गनासङ्गतं निजभर्तारं दृष्ट्वापि पातिव्रत्यगुणेन क्षमन्त इत्येतद्रहस्यं जानेऽहमिदानीम्। तस्मात् जय कावेरि! जयतु ते पातिव्रत्यम्। (2)

हे कवेरतनये! विख्यातकीर्तिमालाधारिणः श्वेतातपत्र-सनाथस्य दक्षिणस्यां दिशि कुमरिनदीपर्यन्तां भुवं पालयतस्ते भर्तुः चोलपार्थिवस्य कुमरिनदीसङ्गं दृष्ट्वाऽपि त्वं न कुप्यसि। महताऽप्रमेयेन पातिव्रत्यगुणेनैव स्त्रीणां तथाविधसहनशक्तिरभूत् इत्येतदहं अद्यैव वेद्मि। हे मीनाक्षि! एवम्भूते हे कावेरि! वर्धस्व, पुनर्वर्धस्व। (3)

एकत्र कृषिकर्मव्यापृतानां कृषीवलानां कोलाहलध्वनिः। अन्यत्र तटाकजलनिर्गममार्गादुत्थितो रम्यरवः। अपरत्र कूलं भित्त्वा निर्गच्छतः प्रवाहादुत्पन्नो निनादः। नवजलागमसमये उत्सवमाचरतां जनानामानन्दध्वनिः। सर्वमिदं पश्यन्ती गभीरां गतिमवलम्ब्य महता घोषेण सानन्दं च प्रवहन्ती यत् त्वमागच्छसि, तदागमनं हुङ्कारमात्रेणारिनिषूदनक्षमैः भटैरुपेतस्य ते भर्तुः राज्ञः स्थितामन्या-दृशीं निरुपमां सस्यसमृद्धिमेव सूचयति॥ (4)

3. पुकार्विषयकगानम्

वरुणदेवतां साक्षीकृत्य नीलोत्पलनयनां अस्मत्प्रियसखीं नायिकामेनां कपटवाक्यैः प्रसन्नामकरोः । प्रभो! तत्सर्वमिदानीं वृथैवासीत् । भवतामसत्यकथनचातुर्यं मुग्धानामस्माकं एतावत्पर्यन्तमविदितमेवासीत् । एवं नायकस्य मृषोक्तिं तथ्यां मत्वा मुखविकासं प्राप्तवत्याः नायिकाया वदनमिव, श्वेतशङ्खमुक्ताफलानि दृष्ट्वा सतारो निशाकर एवोदयं प्राप्त इति भ्रान्त्या अकाले विकसद्भिः कुमुदैरुपशोभितं चकास्त्यस्मदीयं पुकार्नगरम् ॥ (5)

कदाचित् कामपरवशः उपायनहस्तः समुद्रतीरोपवने अस्माननुसृत्य अस्मद्दयां योऽयाचत स एवाद्य परनारीपरायणो भूत्वा प्रार्थितोऽप्यस्माभिरपरिचित इवास्ते । प्रभो! अस्य स्वभावमजानत्यो वयं वञ्चिताः स्मः । इत्थं नारीष्वनेकासु स्थितासु का वा उपादेयेति अनिश्चिन्वन् नायकः कश्चित् यथा इतस्ततः परिभ्रमति तथा नारीमुखगतनेत्राणां चन्द्रिकाधवलविकसज्जलेरुहनीलकुसुमानां च भेदापरिज्ञानेन तात्त्विककुसुमं इदमिति निर्णेतुमशक्तैः, अत एव उभयत्र भ्रमद्भिः मधुपिपासुभिः भ्रमरैः समेतं किलास्माकं पुकार्पुरम् । (6)

जलधितटे कन्यकाः काश्चन विहारार्थं सैकतगृहाण्यबध्नन् । तरङ्गवेगाहताः दक्षिणावर्तशङ्खाः क्वणन्त एव तीराभिमुखमागत्य वालुकागेहैरभिहन्यमानाः तान्यनाशयन् । ततः कुपितास्ताः रम्य-

निजाङ्गुलीभिः शिरोधृतां मालामाकृष्य शङ्खोपरि प्राक्षिपन् । तदा निस्सृतानि कतिचन नीलोत्पलप्रसूनानि भुवि समन्तात् शीर्णान्यलक्ष्यन्त । सायङ्काले गच्छतो जनान् स्वकटाक्षवीक्षणैः अनुगृह्णन्तीव स्थितानि भुवंगतानि तानि नीलोत्पलकुसुमानि वीक्षमाणाः पथिकाः 'किन्नु खल्विमानि नेत्राणि ?' इति भ्रान्ताः ततो गन्तुमसमर्था अभूवन् । प्रभो ! एवंविधप्रकृतिलावण्योपेतं विराजतेऽस्मदीयं पुकार्पत्तनम् ॥ (7)

4. गानविशेषः

(विरहिण्या नायिकायाः स्थितिं रहसि नायकाय निवेदयति सखा—)

शङ्खानां सञ्चारेण समुद्रतीरसिकतासु रेखाचिह्नान्यजायन्त । तत्र प्ररूढाः पुन्नागपादपाः स्वीयकुसुमभारं तेषु निक्षिप्य मकरन्दरेणुभिः तानि चिह्नान्याच्छादयामासुः । एवमेव चन्द्रबिम्बवदनाया नायिकायाः मीनलोचनाभ्यां त्वय्युत्पादितं औषधान्तराचिकित्स्यं कामरोगं तस्या विपुलपयोधरावेव आच्छादयितुं शक्नुतः ॥ (8)

5. "न जाने"

(सुन्दरीमेकां दृष्टवतः कामुकस्य वचनम्—)

"शोषणार्थं आर्द्रमांसानि जलधितटे आतपे आस्तीर्णानि वर्तन्ते । मांसभक्षणाय खगाः परित उत्प्लुत्य तदुपरि पतन्ति ।

तन्निरसनव्याजेन काचिदङ्गना तत्रागत्य तिष्ठति । तस्याः करे भ्रमरपरिवृतं मल्लिकाकुसमं चकास्ति । सुरभिकुसुमसमन्विते जलधि-कूलोपवने क्रूरदेवता काचित्तिष्ठतीति न मे विदितमासीत् । विदितं चेत् नैवाहमागतवान् स्याम्" इति तां समीक्ष्य कामुको ब्रूते ॥ (9)

"उदधिकूले मत्स्यजालोपजीविनां धीवराणां गृहाणि । तद्द्वारदेशेषु आतपशोषणार्थमार्द्रजालानि विक्रयोपयोगिमत्स्य-मांसानि च प्रसारितानि दृश्यन्ते । करधृतकुसुमशाखा काचिद्वनिता मांसरक्षणोद्यता वर्तते । नेयं रमणी, अपि तु कामरूपपरिग्रहपटुः, शूलायतक्रूरनेत्रः अपरः कश्चिदन्तक एव शीतोदधितीरे अङ्गनाकृतिः छन्नः प्रतिवसति । तत्त्वमिदमजानतैव मयाऽत्रागतम् । पूर्वमेव ज्ञातं चेत् अत्रागमनस्य प्रसक्तिरेव न स्यात्" इति तां समीक्ष्य नायको वक्ति ॥ (10)

6. "किमेतत्"

(एकान्ते पुरत आयान्तीं नायिकां दृष्टवतो नायकस्य वाक्यम्—)

नयनरूपं मीनम्, भ्रूरूपं चापम्, नीलकुन्तलात्मकं मेघम, तथा कामिजनहृदयविदारकं क्रूरकर्म च एकत्र विलिख्य निष्पादितं निर्दुष्टमस्या वदनं साक्षात् चन्द्र एव । सोऽयं मुखचन्द्रः राहुग्रहणभयात् त्यक्ताकाशवासः मीनैरुडुभिश्च जीवतां दाशानां क्षुद्रग्राममिममासाद्य गूढः वासं करोति । तदेतत् सर्वथा सत्यम् । भवन्त एव पश्यन्तु ॥ (11)

शब्दश्रवणजनितया भीत्या इतस्ततः सञ्चरती शूलनिशिते रक्ते तरलनयने दधानेयं रमणी साक्षान्मृत्युस्वरूपिणी । समुद्रसञ्चारकृत्यैः जीवनं कुर्वतां कैवर्तानां क्षुद्रग्राममिमं प्राप्य वनितारूपेण सैव वसति मृत्युदेवता । ध्रुवमेतत् । भवद्भिरेव दृश्यतामिदम् ; पुनः पुनर्दृश्यताम् ॥ (12)

दुर्गन्धिशुष्कमत्स्यमांसाशनव्यग्रान् विहगान् विद्रावयन्ती चित्तक्षोभकारिणा मदनरोगेण प्रेक्षकान् खेदयन्ती चेयं किन्तु क्रूरदेवता स्यात् ? निरीक्ष्यतां भवद्भिः । सैव प्रसूनमण्डिते शीतपयोधिकूले पञ्चवेणीधरा अङ्गनारूपधारिण्यास्ते इति मे भाति । समीक्ष्यतां सम्यक् भवद्भिरपि । (13)

7. "खेदावहानि"

(नायकः स्वप्रियसुहृदे विरहवेदनां विवृणोति—)

हे सखे ! उद्यानसुरभिकुसुमानि, तद्वासनावासितरम्यवालुकाः, तत्र वसन्त्याः अङ्गनायाः अव्याहतं मधुरवचनं, तस्याः यौवनपीनौ कमनीयौ च पयोधरौ, शशिवदनं, नतभ्रूचापौ, आलेख्यार्पितविद्युता तुल्यो मध्यभागः इत्यमून्येव मां व्यथयन्ति । (14)

हे सखे ! कल्लोलभरितो जलाशयः । कमनीयो वालुकाप्रदेशः । परिमलपूर्णं कुसुमम् । निबिडपादपोपशोभि काननम् । कुटिलामोदकुन्तलः । चारुचन्द्रवदनम् । मीनलोचने इत्येतेषु एकैकमपि मे खेदावहं भवति । (15)

हे सखे ! महाशङ्खशोभि तीरतलम् । तत्र परिमलमेदुर-मुद्यानवनम् । प्रफुल्लामोदकुसुमानि । तस्याः विहारक्षममेकान्त-स्थलम् । नूतनप्ररूढाङ्कुरा इव स्थिताः तस्याः श्वेतदन्ताः । पूर्ण-चन्द्रवदनम् । यौवनदशां प्राप्तवत्या अस्याः अन्योन्यपिनद्धौ वक्षोजौ, इत्येभिः भृशं विषण्णोऽहमभवम् ॥ (16)

8. "भग्नमध्या मा भूः"

(अलब्धप्रियासङ्गमो नायकः स्वीयामसह्यवेदनां प्रकाशयति—)

पयोधिमाविश्य, निहत्य च जन्तुगणान्, तेन जीवनं कुर्वतां धीवराणां कुले सम्भूता त्वमपि मद्देहमाविश्य मत्प्राणान् हत्वा किन्नु जीविष्यसि ? कञ्चुकं भित्त्वा बहिर्निर्गतौ ते वक्षोजौ नितरां भारभूतौ स्तः । कुचभारं तं वोढुमशक्तस्ते मध्यभागः नूनं भज्येत । अतः तं भारं मद्भुजयोर्निधाय विनाशोन्मुखं ते मध्यभागं रक्षितुं यतस्व ।

(17)

नेत्रतुल्यरन्ध्रवद्भिः जालैः प्राणिवर्गान् विनाश्य तेन जीवति ते पिता । त्वमपि कुलक्रमागतवृत्तिमनतिक्रम्य निशित-नयनसमाख्यजालेन मत्प्राणान् पीत्वा उदरं पूरयसि । मुक्ताहार-शोभितयोः पृथुलकुचयोः महान्तं भारं वोढुमसहमानः भग्नः पतन्निव स्थितः मेघमध्यवर्तिविद्युदिवातितरलः दुर्बलश्च ते मध्यभागः यत्नेन रक्ष्यतां त्वया ।

(18)

पयोधौ नौकासञ्चारेण प्राणिनो निघ्नतां ते पूर्वपुरुषाणां पन्थानमनुसृत्य निजभ्रूभ्यां मत्प्राणान् निघ्नती त्वं कुलधर्मपरायणा विराजसे। स्वीयमहिमानं, परैरनुभूयमानवेदनां च त्वं सर्वथा न स्मरसि। कुचभारवहनेन ते मध्यदेशः म्लानमृदुसूक्ष्मो दृश्यते। तद्रक्षणे सावधाना भव। नो चेत् भग्नमध्यमा भविष्यसि ॥ (19)

9. "क्रूरचक्षुषी"

(नायिकामनुभूय तां मनसि चिन्तयतो नायकस्य भाषणम् —)

प्रवालमयमुसलहस्ता, सितमुक्तामणीन् उलूखले कृत्वा या अवहन्ति तस्या रक्तनयने कुमुदकुसुमे इति न मन्तव्ये। कठोरादपि कठोरे किल ते विभावयेऽहम्। (20)

पुन्नागतरुच्छायायां मत्स्यगन्धितरङ्गेषु हंसमपि रम्यगमनमध्यापयन्त्या इव मन्दं मन्दं प्रयान्त्याः अस्याः अरुणनयने वस्तुतो नयने इति न मन्तव्यं भवद्भिः। नेत्रच्छद्मना काल एवात्र सन्निहित इति विभाव्यताम्। (21)

मधुमण्डितं नीलकुसुमं करे कृत्वा मांसशोषणस्थले तद्रक्षणार्थमुत्पततः खगान् विद्रावयन्त्या अस्याः रक्तवीक्षणे तीक्ष्णादपि अतितीक्ष्णे हि लक्ष्येते। (22)

हे हंस! गत्या त्वामभ्यतिशेते इयमङ्गना। वृथैव एनामनुसृत्य आ याहि। कल्लोलपयोधिमेखलामवनिमखिलामटित्वा सर्वाः विजित्य

प्रयान्तीं मन्दगमनोपेतां एनामनुसृत्य तव किन्नु फलं भविष्यति? माऽनुयाहि गतिमस्याः। मा गच्छ तस्याः पृष्ठे ॥ (23)

10. "अन्यथाग्रहणमनर्थाय भवति"

कुरङ्गायतेक्षणा सा माधवी एतावता प्रवृत्तं समुद्रतीरपरं कोवलस्य गानमखिलं यथावत् शुश्राव।

"मया सह क्रीडन्नेवायं अन्यां कांचिन्मनसि कृत्वा तस्यां मुग्धो वर्तत इत्येतत् अन्यापदेशपरैरेतदीयैः एभिः गीतैरेव सुस्पष्टं ज्ञायते" इति सा दृढं निश्चिकाय। स्वाप्रीतिं मुखभावैरप्रकाशयन्ती तस्मिन्ननुरक्तभावनां बहिः परं जनयन्ती सती कोवलसकाशात् तां वीणामाददे। तत्प्रबोधनाय स्वयमपि अन्यासक्तेति तस्य सन्देह-जनकैः अन्यापदेशपरैः समुद्रतीरविषयकैः पद्यैः गातुं प्रावर्तत। तच्छ्रुत्वा निकटस्थो वरुणदेवः भृशं चकितोऽभवत्। तत्र सन्निहिताः सर्वेऽपि हृष्टा बभूवुः। इत्थं वीणां वादयन्त्येव सा वीणा-नादानुसारिणा रम्यकण्ठेनापि जगौ ॥ (24)

11. कावेरीगानम्

हे कावेरि! ते भर्तुश्चोलभूपस्य निरङ्कुशमाज्ञाचक्रं सर्वत्र प्रवर्तयितुकामा त्वं प्रसूनवसनावृतशरीरा, मीनरूपे नयने निमील्य, क्वणद्भ्रमरशोभिकूलद्वयोपेता, मन्दं मन्दमागच्छसीत्येतत् पूर्वमेव विदितं मया। जय कावेरि! जय कावेरि!। (25)

हे कवेरजे ! कमनीया कुसुमवाटिका । मयूरास्तत्र मधुरं नृत्यन्ति । परभृताः हृष्टाः स्वयमेव गायन्ति । स्नानवेलायां कामिजन-कण्ठभ्रष्टाः कुसुममालाः जलेन ताड्यमाना निकटमायान्ति । रम्यं दृश्यमिदमवेक्षमाणा यत्त्वमागच्छः तत्ते पत्युः शूलपाणेः चोलराजस्य महिमानं व्यञ्जयति । विदितमेव मयाऽप्येतत् । कावेरि ! एधस्व ; पुनरेधस्व ! । (26)

हे कवेरपुत्रि ! मातेव पुत्रं देशमिमं पयसा पोषयसि । देशस्यास्य सन्मार्गप्रवर्तने अनिशं जागरूका वर्तसे । निजाज्ञाचक्रेण न्याय्येन पथा लोकान् पालयतस्ते पत्युः चोलपृथिवीपतेः कृपापात्रभूतासि । वर्धतामस्य राज्ञः समृद्धो देशः । त्वमपि नित्यं वर्धस्व ॥ (27)

12. पुकार्गानम्

(नायिकां कामयमानं सोपायनहस्तमागतं नायकं प्रति चेटयाः अधिक्षेपवचनम्—)

प्रभो ! जलधितरङ्गाः मौक्तिकान्यानीय समुद्रतीराय दत्वा तत्सकाशात् कुसुममालाः प्रतिगृह्य वस्तुविनिमयकृद्वणिगिव यथा प्रतिनिवर्तन्ते, एवं त्वमपि मौक्तिकान्युपायनत्वेन प्रदाय कुसुम-पेशलामेनां अस्मत्प्रियसखीं विनिमयक्रमेण नेतुमिच्छसि । चन्द्रबिम्ब-वदनाया अस्या रक्ताधरविलसद्रम्यश्वेतदन्ताः, त्वदुपानीतमौक्तिकैः उपमेयतां न कदापि प्राप्तुमर्हन्ति । वस्तुविनिमयकारिणा वणिजा समानं चकारत्यस्मदीयं पुकार्पुरम् ॥ (28)

13. अपरं पुकार्गानम्

(नायिकया सङ्गम्य ततस्तां प्रतारितवन्तं नायकमुद्दिश्य चेटीवाक्यम् —)

किरातजनावासभूते समुद्रपरिसरग्रामे नायिकया रहसि प्रलोभवचनैः सङ्गम्य प्रतिनिवृत्ते नायके चिरमनागतवति सति तद्विरहविषण्णायाः कृशाङ्ग्याः अस्याः करधृतवलयाः मणिबन्धनात् स्वयं स्रस्ता बभूवुः । प्रलोभवचनैः नारीजनमोहनकुशलोऽयमित्येतत् अज्ञा अबला वयं पूर्वमेव कथं जानीयाम? नायकस्य कपटवाक्यश्रवणेन अस्थाने प्रसन्नं नायिकावदनमिव, कुसुमितपुन्नागपादपमाश्रित्य प्रसूनमध्यमासीनं हंसं दृष्ट्वा "उडुगणोपेतो निशाकरः किन्नूदियाय" इति भ्रान्त्या अकाण्डे कुमुदान्यत्र प्रफुल्लान्यासन् । मधु पिपासवो द्विरेफाश्च तदध्यतिष्ठन् । एवं विचित्रदृश्योपेता पुकार्पुरी विलसत्यस्माकम् ॥ (29)

14. पुकार्गानम्

(इदमपि कामुकमुद्दिश्य सखीभाषणम् —)

प्रभो! स्वपायिनो जनान् निजमदेन विजित्य तैर्यत्नेनाच्छादितमपि निजरूपं बहिः प्रकाश्य मद्यं यस्यां व्याधपल्ल्यां नित्यवासं करोति, तत्रत्यानामबलानां औषधादिभिरप्यशाम्यं कामरोगं जनयसि ; बहिः प्रकटीकरोषि च त्वम् । तवायमेतादृशः स्वभावः अस्माकमद्यावधि अज्ञात एवाभूत् । जलधितटे विहारव्यग्राभिः अबलाभिः विरचितेषु वालुकागृहेषु तरङ्गाभिघातेन नाशमुपेयिवत्सु

वालुकाः करेणादाय पयोधौ निक्षिप्य तं पूरयितुमुद्यताभिः शशिवदनाभिः अश्रुपूर्णशूलायतनयनाभिः कन्यकाभिरुपेतमेधते नः पुकार्पत्तनम् ॥ (30)

15. "को भावः?"

(दूतीवचनम् —)

कुटिलालकशोभिते प्रियभामिनि! प्रियया सह रममाणं विचित्रबिन्दुबृन्दाङ्कितकायं कर्कटकमादौ स ददर्श। ततः प्रसून-शोभितोद्याने तिष्ठन्तीं मामभ्यद्राक्षीत्। अन्ते स मूर्च्छितोऽभवत्। एवं कृतवतः पयोध्यधिपस्य तस्य अन्तराशयः क इति ममापि न ज्ञायते ॥ (31)

16. वियोगिनीवचनम्

हे कुसुमगुच्छ! हे हंसाः! पूर्वं तुरगवाहिना रथेन स्वयमेवागत्य स भवतां पुरतः मयि दयामकरोत्। सम्प्रति मां, तं रथं, आत्मानं, साक्षिभूतान् युष्मान् इत्येतत्सर्वमपि व्यस्मार्षीदिति मन्ये। कामं स विस्मरतान्नः। वयं तु तं न कदापि विस्मरिष्यामः (32)

हे मधुनिष्यन्दिकुमुदकुसुम! खेददायिन्यां सायंवेलायां खेदाश्रुनयनायां मयि रुदत्यां त्वं परं अतथाभूता सुखं स्वपिषि। निशि ते स्वप्नवेलायां समुद्रतीरदेशं यद्यागच्छेन्मे प्राणनाथः तद्दयया ज्ञात्वा मह्यं ब्रूहि। (33)

हे अम्बुपूर्णजलधे ! खगसमानवेगैः हयैरुपेतं स्यन्दन-मास्थाय कुत्राप्ययासीन्मे प्राणप्रियः । रथगमनचिह्नचिह्नितं मार्गं जलप्रवाहेण त्वं सर्वथा व्यनीनशः । दुर्ज्ञेयतद्गमनमार्गा वयमितः परं किं करिष्यामः । किञ्च एवं वञ्चितवता तेन सह त्वं मैत्रीं करोषि । तथा सति मदीयवेदना कथं ते विदिता भविष्यति ? (34)

"हे कामुकरथगमनमार्गविध्वंसकप्रवाह ! हे फुल्लकुसमितोद्यान ! प्रियया सह क्रीडनोद्यतहंस ! सिक्तशीतसमुद्रतीर ! नायकान्तिकमेत्य "वियोगखेदात् एतां विमोचयतु भवान्" इति युष्मास्वन्यतमेन केनापि निवेद्यताम् ।

(35)

हे अपाम्पते ! अस्माभिः सह क्रीडित्वा ततो रथमारुह्य कुत्रापि गतवति मम प्रिये, तद्गमनमार्गं निजपयोधारया प्रच्छाद्य तं दुर्ज्ञेयमकरोः । चिरञ्जीव जलधे ! चिरञ्जीव । इयन्तं कालं अस्माकं साह्यमनुष्ठितवता त्वया कुतोऽद्य वैपरीत्यमाचर्यते । भवतु, चिरं जीव त्वम् ।

(36)

17. "जननी यदि जानीयात् ?"

(मदनातुराया अङ्गनाया उक्तिः)—

समुद्रतीराधिपते ! मुक्तारूपं कवचं, प्रवालरूपं मेखलाभरणं च वहतस्ते तरङ्गाः नीवारसस्योपेतान् अन्तिकवर्तिनः केदारानाभिव्याप्य सञ्चरन्ति । निबिडपुन्नागपादपोद्याने मकरकेतनेन मदनेन प्रयुक्ता इषवः मां हीनसौन्दर्यां व्रणकिणाङ्कितकायां

दुर्ज्ञेयाकारां चाकुर्वन् । एतदवस्थापन्नां मां मम जननी यदि पश्येत् तदा मम गतिः कीदृशी स्यात्? (37)

सिन्धुतीरपालक! रमणीयरक्तप्रवालात्मकाविवृतवदने पयोधिसम्भूतमुक्तारूपं स्मितं कृत्वा मत्स्यजालावकीर्णकिरातगृहाङ्गणप्रदेशं सत्वरमेत्य स्वकल्लोलमालाभिः सुखं स्पृशसि । वर्षर्तुप्रफुल्लभूर्जकुसुमाभं मे शरीरमालक्ष्य, 'केनेदं क्रूरकर्म कृतं स्यादस्याम्?' इति विमृश्य मे जननी तत्त्वं यदि विजानीयात् तदा तस्याः समाधानं किं वक्ष्ये? । (38)

आत्मगतां मत्स्यसम्बन्धजातां दुर्वासनां दूरीकर्तुकामैः, अत एव कुसुमवनमाविश्य भूगतविविधकुसमसम्पर्केण प्राप्तपरिमलवद्भिः तरङ्गैरुपेतस्य समुद्रतीरस्य नायक! अनुभूयमाननानाव्यसनेषु अस्याप्यन्यतमत्वेन ततो विशिष्य विभज्य ज्ञातुमशक्यं इमं कामरोगं अनुभवतीयमेकान्ते । मदनरोगकृतानां सुज्ञेयानां कार्श्यादीनामनुपलम्भेन केनाप्यसंवेद्यमामयमिमं विमृश्य मे माता यद्यवगच्छेत् कथं समाधेयमिति न वेद्मि ॥ (39)

18. सायंसमयः

(मदनातुरायाः सायङ्कालवेलामसहमानायाः नायिकायाः सखीं प्रत्युक्तिः —)

फुल्लकुसुमितकेशपाशयुते हे सखि! दिवाकरः अस्तमगात् । मन्दान्धकारः समन्तात् व्याप्नोति स्म । खेदाश्रूणि नेत्रयोः

निरर्गलमपतन् । अस्मद्वियोगमनुभवतः कुत्रापि वसतः प्रियनायकस्याऽऽवासभूते देशेऽस्मिन् अग्निं वमन् करवलयभ्रंशकारी सायङ्कालसमयोऽयं कथमद्यापि विजृम्भमाणो वरीवर्ति । (40)

पूर्णचन्द्रनिभानने सखि ! भानुमान् पश्चिमाब्धौ ममज्ज । नीलं तमः समन्ताद्ववृधे । अञ्जनाञ्चितानि रक्तकुसुमशोभीनि नयनानि खेदाम्बून्यमुञ्चन् । अस्माभिः वियुज्य परोक्षं स्थितवतः प्रियकामुकस्य अधिष्ठानदेशेऽप्यस्मिन् रविं ग्रसित्वा चन्द्रमुद्वमन् सायङ्कालः कथमिव सजीवो वस्तुं प्रभवेत् ॥ (41)

प्रसूनालङ्कृतकचभारभरिते ! शान्ताः खगरवाः । अन्तर्हितश्चाहस्करः । दुर्वारमदनरोगपीडितानि नेत्राणि खेदवारि-पूर्णानि । मत्प्राणापहन्त्री, दारुकाठिना, चित्तक्षोभकरी चेयं सायङ्काल-वेला प्राणप्रिये सजीवं तिष्ठति, देशेऽस्मिन् कथं सजीवमवस्थातुं शक्नोति ? (42)

19. "हृदयान्नापयाति"
(चेटीं प्रति नायिकावचनम्—)

केतकीपादपपरिवेष्टितायां पयोधिपरिसरस्थल्यां अबला वयं कदाचित् क्रीडासक्ताः आस्म । एको युवा यदृच्छया तत्रागत्य अस्मान् विस्मृतक्रीडाव्यापाराः कृत्वा अनुपदमन्तर्दधे । एवमन्तर्हितं क्रीडाविस्मरणहेतुभूतं चित्ते लब्धप्रतिष्ठं तमद्यापि वयं न विस्मरामः । (43)

कमनीयोद्यानशोभिजलधितटे पुरा कश्चिदागत्य, 'मयि दयां कुरु' इति याचमानस्तस्थौ । कुरङ्गदृष्टिसमानां मदीयां तरलदृष्टिं अद्य स नैव विस्मृतवान् स्यात् । (44)

शृङ्गाररसमनुभवत् हंसमिथुनं, तथा मां च प्रसमीक्षमाणः कामी कश्चित् पूर्वेद्युरतिष्ठत् । कायलग्नकनकवर्णचिह्नविशेषो देहमिव, स युवा क्षणमपि न नस्त्यक्तुं प्रभवति । (45)

20.
हे बक ! मदावासभूतं जलधितीरदेशं मा एहि । कल्लोलपयोधिकूलनायकस्यान्तिकमेत्य मदीयां वियोगवेदनां तस्मै निवेदय । मन्निवासदेशं मा आगच्छ ॥ (46)

21. माधवी वीणां जग्राह
कोवल इव पुकार्कावेरीपराणि तान्येव गीतानि एतावता प्रयुञ्जाना माधवी, पुनरपि कुसुमपेशलाः अङ्गुलीः तन्त्रीषु बध्वा सम्प्रदायानुसारिण्या नूतनया सरण्या वीणां वादयन्ती तदनुगुणं मृदुमधुरकण्ठेनापि सुस्वरमगायत् ॥ (47)

22. सायङ्कालोपालम्भः
हे सायंसन्ध्ये ! वीणामादाय मयि वादयन्त्यां त्वमाविरभूः । त्वद्दर्शनेन नष्टचित्तायाः ममाङ्गुलयः तन्त्रीषु स्वरस्थानानि व्यत्ययेन स्पृशन्त्यः गानशास्त्रक्रमं अत्यक्रामन् । मच्चित्तापहरणशीला त्वं मत्प्राणानप्यपहृत्य सुखं जीव । (48)

हे निशामुख ! प्रियविरहविषादमनुभवन्त्यः अनाथा वयम्, पूर्वं केलिकाले तेनोक्तानि मृदुमधुरभाषणानि स्मृत्वा कथञ्चिज्जीवामः। क्षीणबलाः तथाविधाः नः किन्निमित्तं बाधसे ।

भवनमध्यगतस्य सैन्यविहीनस्य दीनस्य राज्ञः भवनप्राकार-मभित आवृत्य स्थितेन हन्तुमुद्यतेन शत्रुभूपालेन सह अपि नाम किञ्चिदस्ति बान्धव्यं ते ?

(49)

निशामुख ! अस्तंगते च रवौ, निद्रावशङ्गतासु प्रजासु, विषादरूपं रोगमुत्पाद्य सकलजगन्मोहनाकारेण त्वमाविरभूः । त्वदीया मोहनशक्तिः, मदनुभूयमानप्रियविरहः इतीदमुभयमपि यद्येवमेव बहुकालमनुवर्तेत, तदा मादृशानां विरहिणीनां जीवनमेव दुःशकं स्यात् । तेन लोकोऽयं शोकहतो भविष्यति ।

(50)

23. "समुद्रदेवते ! क्षमस्व"

मोहनशीलोऽयं सायंसमयः अनलं सर्वतः प्रसारयन् नः भृशमुद्वेजयति । प्रसूनामोदमेदुरे समुद्रतीरोपवने प्रियनायकेन पूर्वमुक्तानि प्रलोभवचनानि विश्वसतीभिरस्माभिः, 'प्रसन्ने नायके सायङ्कालसमयोऽयं किं कुर्यात्' इति औदासीन्यमवालम्बि ।

हे समुद्रदेवते ! असत्यजनदण्डनपरायणशीलापि त्वं कपटवक्तारमस्मत्प्रियनायकं अस्मत्कृते मा शिक्षय । कुसममृदुलौ ते पादौ प्रणम्य याचामहे । तथा मा कुरु ॥

(51)

24. माधवीकोवलयोर्वियोगः काव्यबीजावापश्च

कोवलस्तु माधवीगानमखिलं शुश्राव । "कामपि अचिन्तयन् समुद्रतीरगानं परमहमकरवम् । अकलङ्कहृदयं मां अन्यथा मत्वा इयं, यं कमपि युवानमन्यं मनसि कृत्वा अगासीत् । तस्मात्, इयं प्रतारणकुशला, वञ्चिका असत्यभाषिणी चेति" स दृढं मेने । किञ्च तदनुगुणं प्रियविरहानुभवकालोऽपि सन्निहितस्तस्याः । अत एव कोवलगीतमन्यथा व्याख्याय सन्देहजनकं गानं कर्तुं तस्या बुद्धिरुदियाय । अन्ते वीणावादनमेव तयोरुभयोः वियोगजनने मुख्यकारणमवर्तिष्ट । राकाचन्द्रसमाननायाः माधव्याः करेण बद्धं स्वीयं करं बलादाकृष्य प्रभातवेलायां तां परित्यज्य परिजनैरनुगम्यमानः माधवीविरहितः कोवलः एकाकी गृहमगात् ॥ (52)

25. माधवी गृहं ययौ

मधुनिष्यन्दिप्रसूनोपवने क्रीडासक्तचित्तानां सखीनां आनन्द-कोलाहलध्वनिः विश्रान्तोऽभवत् । माधवी, निश्चेष्टमानसा सती शकटमारुरोह । कोवलविहीनैव गृहमगात् । गत्वा च, "प्रणताखिलभूपालमण्डलोपेतः कृपाणवारणादिसमेतो यश्चोलपृथिवीपालः मालामण्डितनिजश्वेतातपत्रस्याधस्तात् चक्रवालपर्वतमपि आगतं कृत्वा पालयति स विजयताम्" इति सम्प्रदायानुगुणं स्वदेशपालं सा प्रशशंस ॥

VIII

वसन्तकालगाथा

1. दक्षिणपवनः

नीरसमृद्धिसम्पन्नो द्रविडदेशः । उत्तरस्यां दिशि वेङ्कटाद्रिं, दक्षिणस्यां दिशि कुमरिनदीं चाभिव्याप्य देशोऽयं चकास्ति । तत्र नानाहर्म्यमण्डितं मधुरानगरम् , विश्रुतं उरयूर्नगरं, कलकलरवाञ्चितं वञ्जिनगरं, उदधिकूलविभ्राजमानपुकार्नगरं इत्येतानि चत्वारि प्रधाननगराणि । मारवेलाख्यो भूपालः सर्वाणीमानि स्ववशे कृत्वा पालयति । तस्य प्रियसखः वसन्तकालः । पोदियाचलाधीशस्य अगस्त्यमुनेः आविर्भूतो मलयानिलाख्यो दूतः वसन्तकालमागतं कोकिलाय निवेदयति । निबिडलतासनाथोद्याने स्थितः अनङ्ग-सैन्यान्तर्गतः पिकः अङ्गनाः समीक्ष्य, "मकरकेतनस्य मदनस्य सेनाकल्पाः भवत्यः स्वलङ्कृताः सत्यः सज्जास्तिष्ठन्तु" इतीमां मलया-निलाज्ञां बोधयन्निव चुकूज ॥

2. प्रासादतले माधवी

व्योमव्याप्युन्नतं प्रासादतलम् । तत्र निदाघकालवासार्हः ज्योत्स्नाधवलितः कश्चित्प्रदेशः । पूर्वं उदधिकूले फुल्लकुसुमितोद्याने क्रीडासमये कोवलेन वियुज्य गेहमागता नीलप्रसूनायतेक्षणा माधवी, पिकसन्देशप्रेरिता स्वयमप्यात्मानमलङ्कृतवती देशमेनमाजगाम ।

घर्मकाले शैत्यमभिलषद्भिः सर्वैरपि दक्षिणपयोधिजातमौक्तिकं, मलयाचलचन्दनमित्येतदुभयमपि विशिष्य आद्रियत इति सार्वजनीनमेतत् । तथैव माधवी परिजनोपनीयमानं निर्दुष्टं तदुभयमपि निजविपुलकुङ्कुमाङ्कितवक्षसि तत्सहृदयाय उपहारत्वेन अयच्छत् । ततः नवासनेष्वन्यतममाद्यं च पद्मासनमाश्रित्य सा उपाविशत् । मञ्जुनादां वीणां पाणिना परिगृह्य मधुरं गातुमारब्धायास्तस्या गीतं मोहवशात् अन्ते शोकगीतात्मना परिणतमभूत् ॥

3. मोहपरवशा माधवी

पताकामुद्रोपेतं निजदक्षिणकरं वीणादण्डोपरि न्यधात् । चतसृभिः वामकराङ्गुलीभिः वर्तुलमाणिं जग्राह । वादनसमये सम्भावितानां कम्पादिचतुर्विधदोषाणां निवारणे जागरूकाऽभूत् । सम्प्रदायबद्धायां षोडशतन्त्रीपिनद्धायां शकोटनाम्न्यां तस्यां वीणायां द्वितीयपञ्चमषष्ठचतुर्थतन्त्रीषु क्रमेण विद्यमानं स्वरस्थानविशेषं विमृश्याजानात् । एवं माधवी स्वयमेव तां वीणां वादनोपयुक्तनानासंस्कारोपेतां विधाय, सप्तस्वरेष्वाद्यं स्वरमाश्रितवती स्वरसाम्यमादौ परीक्ष्य शुश्राव । चतुर्विधगानमपि प्रत्येकं उच्चनीचमध्यमस्थायिषु साऽकरोत् । ततः तदवान्तरभेदप्रदर्शनार्थमुद्युक्तायां च तस्यां मोहवशेन तद्गीतं विषमस्वरान्वितमभूत् ॥

4. कोवलाय माधवीसन्देशः

सुगन्धिकुसमशरैः केवलं जगदखिलं विजित्य तदप्रतिद्वन्द्वं असहाय एव पालयन् विराजते मदनः । तदाज्ञा च सर्वत्राप्रति-

हृतगतिः, साञ्जलिबन्धं सर्वजनवन्दनीया च । तथाभूतेन मदनेन प्रेरिता माधवी अनङ्गाज्ञारूपं सन्देशं कोवलाय प्रेषयितुममन्यत ।

" चम्पक माधवी तमाल मल्लिका हरितपत्र रक्तोत्पलोशीरा-द्यनन्तकुसुममेदुरा, अत एव विभिन्नपरिमलान्विता माधवीकरगता एका प्रसूनमाला । तन्मध्यग्रथिते सितकेतकीदले अलक्तकरसरूषितया मल्लिकाकलिकाख्यलेखन्या इत्थं सा सन्देशं लेखितुमारेभे:— "सकललोकवर्तिनो जीवगणान् निजप्रियाभिः मेलयित्वा मिलितानां तेषामानन्ददायकः युवराजकल्पो वसन्तकालः सम्प्रति सन्निहितः ।

सायंसमयरूपवारणमस्तकमधिरूढ इव निशाकरः प्रादुर्भूतो दृश्यते । "प्रणयकलहेन क्षणविरहमनुभवतां, तथा दूरदेशगमनप्रयुक्त-दीर्घविरहभाजां च कामिजनानां प्राणान् कुसुमशरैः पीत्वा तुष्यति दुर्जनोऽयं कुसुमबाणः" इतीदं लोकविश्रुतं, न कस्या-प्यविदितपूर्वम् । भवन्तोऽपि सम्यग्जानन्त्येव ।

चतुष्षष्टिकलापुञ्जेनेव स्थितेन, सङ्गीतसाहित्यमयेन, निरर्गल-कामोद्रेकप्रेरितेन, अव्यक्तरमणीयवचसा पुनः पुनः किमपि कथयन्त्येव माधवी पत्रं व्यलिखत् ।

शोकमूलभूतायां सायंवेलायां स्वर्णवर्णाकृतिः सा निकटवर्तिनीं वसन्तमालिकानाम्नीं प्रियचेटीमाहूय, "पुष्पमालामध्यगतस्य पत्रस्यास्य निष्कृष्टार्थं कोवलाय सुविशदं निवेद्य तमत्रानय" इति तामादिदेश ॥

5. कोवलेन सन्देशनिराकरणम्

रुधिररूषितशूलायतनयना वसन्तमालिका माधवीसकाशात् पत्रमिदमगृह्णात् । पुकापुरमेत्य आपणवीथ्यां कोवलं उपगता तस्मै इदमयच्छत् ।

"ललाटे तिलकं, तदुपरि अलकभारः, मध्ये दीर्घश्यामचापायमानौ भ्रुवौ, पार्श्वयोः नीलोत्पलकल्पे नेत्रे । तदधः अरुणबिम्बफलाधरोष्ठौ । इत्थं सुन्दरवदना माधवी साकूतं पश्यन्ती मय्यनुरक्तेव पूर्वं मत्समक्षमाविर्भूय कपटनाट्यमकरोत् ।

कुन्तलरूपमेघभारवहनश्रमेण किरणानुद्गमता मुखचन्द्रेण, इतस्ततः सञ्चरद्भ्यां नयनमीनाभ्यां च समन्विता रम्यमधुरप्रवालवदनं व्यावृत्य लसन्मुक्तामयस्मितश्वेतदन्तान् प्रदर्शयन्ती, "इत एहि, याहि" इति मां प्रेरयन्ती च माधवी विस्तृतनीलवीक्षणैः यत्पूर्वं कपटप्रेमाभिनयमकरोत् तत्तदानीमेवाहमद्राक्षम् ।

तदानीं सायं समयः । मया वियुज्य शोकसंविग्नमानसा साऽवर्तत । परोक्षे तुल्यावस्थापन्नं मां सा अजानात् । सद्यः स्वीयं स्वाभाविकं शुकभाषितं, हंसगमनं, मयूरनिभदेहकान्तिं च निगूह्य निशितशूलेक्षणायाः कस्याश्चित् दूत्याः भूमिकां पर्यग्रहीत् । तदनु मन्निकटमागत्य मिथ्याप्रीतिं प्रादर्शयत् । न विस्मरामि तदद्यापि ।

क्वणन्नूपुरालङ्कृतौ पादौ । नदन्मेखलाविभूषितो मध्यभागः । भूषणभारवहनखेदात् शीर्णशिथिलभावं गतः तनुमध्यदेशः । एवम्भूता

माधवी विरहिणो मम चित्तक्षोभं जानती दूरत एव स्थित्वा पूर्वं प्रेमार्द्रवीक्षितेन स्निग्धेव ननर्त; न तु कायेन मां पस्पर्श। दृश्यमेतदद्यापि हृदयान्मे नापयाति।

अग्रे अलकभारः। पश्चात् सुदीर्घग्रथिता वेणी। परितो वेष्टितानि सुगन्धिकुसुमानि। कण्ठे मुक्ताहारः। कमनीयौ कुचतटौ। रमणीयो ललाटदेशः। उपरि स्थितानां एषां भारवस्तूनां धारणेन कृशीभूतोऽस्याः मध्यदेशः। इत्थं सर्वाङ्गलक्षणसम्पन्ना कमनीयगात्री माधवी बहिर्द्वारदेश एव तिष्ठन्ती मह्यं दूतीः प्रेषयामास। ताश्च मद्वार्तां तस्यै गत्वा न्यवेदयन्। शृङ्गाररसपुष्टं नानाभावगर्भितं श्लिष्टं मद्वचनमन्यथा व्याख्याय कुपिता सती, प्रतिनिवर्तमानेव पूर्वं मिथ्यावेषपरिग्रहपूर्वकमभिनीतवती। तदहं सम्यग्वेद्मि।

विप्रयुक्ते मयि खिन्नहृदया सा निजविरहतापं मदीयबन्धुजनसमक्षं पुनः पुनर्ब्रुवाणा पुरा यत्प्रेमाभिनयमकरोत्, भृङ्गानुविद्धप्रसूनमण्डितकेशपाशा सा सायं काममोहिता सती समेषां पुरतः वियोगदुःखं कथयन्ती यच्च स्नेहाभासं प्रदर्शितवती तदुभयमप्यहं जाने।

तस्मात् हे वसन्तमालिके! पूर्वं कपटभूमिकापरिग्रहेण कृतोऽयमष्टविधाभिनयोऽपि वेश्याकुलोत्पन्नायास्तस्याः कुलक्रमागतः स्वाभाविकश्च। अतोऽत्र नूतनतां कामपि न विभावये" इति कोवलः माधवीसन्देशं निराकरोत्॥

6. निर्निद्रा निशा

वसन्तमालिकाद्वारा प्रेषितं, चारुकुण्डल वत्याः माधव्याः केतकीदललिखितं पत्रं कोवलेन निराक्रियत । भग्नचित्ता चेटी धृतकुसुममालां माधवीं सत्वरमुपेत्य वृत्तमेतद्यथावदूचे । "हे चेटि! अद्य सायमनागतोऽपि मे प्रियपतिः श्वः प्रातर्वा नूनमागच्छेत्" इति दृढसङ्कल्पा सुदीर्घश्यामवीक्षणा माधवी कुसुमशयनमाससाद । निश्चेष्टमानसा निर्निद्रैव तां निशामनयत् ॥

7. पिकसन्देशः

कुसुमोद्गमहेतुभूते वसन्तकालेऽस्मिन् पद्मं विकसितम् । चूतपादपाः पल्लविताः । अशोककुसमं प्रफुल्लम् । परन्तु कोवल-वियोगमनुभवन्त्या माधव्याः मनः कं कं खेदमनुभविष्यतीति मनसि भावयन्त्येव वसन्तमालिका माधवीनिकटं ययौ ।

"अन्योन्यविरहकातराः हे विरहिजनाः! मनोहारिण्यस्मिन् वसन्तसमतये यूयं सर्वेऽपि अन्योन्यं सङ्गच्छध्वम् । एष वो मदना-देशः" इति ज्ञापयन्निव तदा पिकः अकूजत् ।

"पूर्वमेकदा तया सङ्गम्य सम्प्रति समुद्रतीरगानश्रवणसञ्जात-मन्युस्त्वं तस्याः सन्देशं निराकरोषि । नैतत्ते युक्तम् ।" इति कोवलमपि बोधयन्निव पिकध्वनिः शुश्रुवे ॥

IX

दुःस्वप्नकथनगाथा

1. सायंपूजा

पुकार्पुरी । सायं समयः । अस्तंगतो भानुमान् । तनुलतामध्यमाः पौराङ्गनाः फुल्लमल्लिकाकुसमानि धान्यमिश्रितानि गेहमभितः अवाकिरन् । माणिक्यमणिदीपानारोपयामासुः । ततस्ताः निशाकालोचितमण्डनैरात्मानं मण्डयामासुः ॥

2. मालती

पूर्वं कदाचित् मालतीनाम्नी ब्राह्मणी काचिदासीत् । सपत्नीशिशुं क्षीरं पाययन्त्यां तस्यां क्षीररुद्धकण्ठः शिशुः मृतोऽभवत् । "तत्त्वमजानन् स ब्राह्मणः सभार्यः शिशुहत्यादोषं मय्यारोपयिष्यति । किं कुर्यामि"ति भीतभीता शिशुं हस्तेनादाय तदुज्जीवनार्थं देवालयगमत् ।

कल्पपादपाधिष्ठितो देवालयः । ऐरावतसनाथो देवालयः । बलभद्रदेवालयः । प्राच्यामाविर्भवतः दिनमणेर्देवालयः । ग्रामदेवतादेवालयः । सुब्रह्मण्यदेवालयः । वज्रपाणेः पुरन्दरस्य देवालयः । शातवाहनदेवालयः । जैनदेवालयः । चन्द्रदेवालयः । इति

नानाविधान् देवालयानुपेत्य शिशुरक्षणकामा देवानयाचत । परन्तु सर्वोऽपि प्रयत्नो विफल एवासीत् ॥

3. इडाकिनी

अन्ते पाषण्डदेवालयमागत्य मालती वरमवृणोत् । सर्वोत्तमसुन्दरनारीवेषधारिणी इडाकिनीनाम्नी क्षुद्रदेवता तस्याः पुरत आविर्भूय, "अनिन्दिते! पुण्यकर्मविहीनानां भवादृशानां विषये देवता न फलप्रदा भवन्ति । मदुक्तं सर्वदा तथ्यम् । नात्र कार्या विचारणा" इति जगाद । हस्तगतं मृतशिशुं देहीति प्रार्थयमानैव बलात् हस्तादाकृष्य गाढतिमिरावृतां रुद्रभूमिमेत्य मांसभक्षणपरायणा क्षुद्रदेवता मृतशिशुमपि भक्षयामास ॥

4. पाषण्डदेवानुग्रहः

तदा पाषण्डदेवः, अशनिध्वनिसञ्जातवेपथुमत्याः मयूर्याः दशामापन्नां मालतीं समीक्ष्य, "मा भैषीः!" इति सान्त्वयामास । तदनु पाषण्डदेवः स्वयमेवार्भको भूत्वा मध्येमार्गं मयूराधिष्ठितस्य पादपस्याधश्छायायां शयानोऽवर्तत । मालती च निर्भयं गत्वा सजीवं शिशुमादाय उदरेणाश्लिष्य सपत्न्यै तमदात् ॥

5. कण्णक्याः प्रियसखी देवन्दी

बालभावं विडम्बयन् तरुच्छायायां स्थितः पाषण्डगुरुः क्रमेण ववृधे । ब्रह्मचारी भूत्वा अधीतसर्वशास्त्रः विरराज । मृतयोर्मातापित्रोः यथाविधि और्ध्वदैहिककर्माणि विधाय देवन्दीसंज्ञिकां कन्यामूढ्वा

गृहमेधी बभूव । गच्छति काले स विप्रः एकदा भार्यां सम्परिष्वज्य, "प्रसूनशोभिते त्वन्नेत्रे मद्वियोगं सहेताम्" इति ब्रुवाणः स्वीयमप्राकृतनित्ययौवनोपेतं देहं तस्यै प्रदर्श्य 'मदीयमन्दिरं त्वमागच्छ' इति कथयन्नेवान्तर्दधे ॥

6. देवन्दीकण्णक्योः समागमः

"मच्चित्तमोहनः प्राणनाथः तीर्थयात्रार्थं मां विहाय ययौ । पुनरपि तमन्विष्य अत्रानय" इति प्रार्थयमाना मञ्जुभाषिणी सा देवन्दी तदेकदृष्टिः सेवामकरोत् । विश्रुतकीर्तिमत्याः कण्णक्या अपि भर्तृविरहमूलकः शोको वर्तते इतीदं ज्ञात्वा विषण्णमानसा देवन्दी कण्णकीभवनमासाद्य सदूर्वाकुसुमधान्यानि तदुपरि प्रक्षिपन्ती, "अचिराद्भर्तारमाप्नुहि" इति तामन्वगृह्णात् ॥

7. दुःस्वप्नकथनम्

"हे प्रियसखि ! वलयविभूषितकरे ! त्वद्वचनं सत्यमस्तु । तथापि पूर्वेद्युः रात्रौ दुःस्वप्नदर्शनात्प्रभृति कलुषीकृतचित्ताहमस्मि। स्वप्ने मे पतिः मम करेण निजकरं बद्ध्वा बहिर्नगरमनयत्। उभावपि नूत्नमेकं नगरमविशाव। तत्रत्याः पौराः निरपराधे मे भर्तरि हत्यापराधमारोपयामासुः । तेन स महतीं कष्टां दशां प्राप्स्यतीति पौरजनैरुच्यमानं वचनं श्रुत्वाहं वृश्चिकदष्टेव नितान्तं खेदमन्वभवम् । सत्वरं तद्देशाधिपस्य राज्ञः पुरतः मत्पतिः निरपराध इति वादमकरवम्। अन्ते सराष्ट्रस्य राज्ञः महती विपत्तिः सञ्जाता। उपरि यद्वृत्तं तद्रहस्यमवाच्यं

च तुभ्यं वक्तुं न वाञ्छामि, यच्छ्रुत्वा त्वं हसिष्यसि'' इति देवन्दीं कण्णकी बभाषे ॥

8. देवन्द्या उपायकथनम्

''कनकवलयप्रकोष्ठि प्रिये ! श्रूयतामिदम् । भर्त्रा त्वं न जुगुप्सितासि । पूर्वजन्मनि भर्तृकृते अवश्यकर्तव्यं व्रतमेकं न त्वया व्यधायि । कावेरीसमुद्रसङ्गमप्रदेशे कुसमितमेकमुद्यानवनमस्ति । सोमकुण्डसूर्यकुण्डनाम्नी द्वे सरसी वर्तेते । तत्र स्नाताः तदन्तिकवर्तिकामदेवं प्रणमन्त्यः सर्वाः स्त्रियः न केवलं भुवि, भाविजन्मनि देवलोकेऽपि भर्तृभिः नित्यं सङ्गता मुदमाप्नुयुः । तस्मात् कदाचिदावामुभावपि तत्र गच्छेव'' इतीरितं देवन्दीवचनमाकर्ण्य कण्णकी तां प्रत्यब्रवीत् :—''पतिव्रतास्त्रीणामेवंविधं व्रतानुष्ठानं नैवावश्यक''मिति ॥

9. कोवलागमनम्

राजगम्भीराकृतिः गृहद्वारवर्ती पुरुषः कोवल एव भवितुमर्हतीति परिचारिका काचित् कण्णकीसकाशमागत्य व्यजिज्ञपत् । तदनु कोवलोऽपि तस्मिन्नेवक्षणे शयनगृहमाविवेश । प्रियायाः कण्णक्याः देहकार्श्यं हृदयवेदनां च परिज्ञाय तामेवमाह—''प्रतारणपरायाः असत्यभाषिण्या माधव्याः सङ्गमेन पूर्वपुरुषार्जितं शैलवत् स्थितं वित्तमखिलं नष्टमभूत् । दारिद्र्यपीडितोऽहं सम्प्रति त्वां द्रष्टुमपि व्रीडितोऽस्मि'' इति ॥

10. कण्णकीकोवलयोः मधुरापुरीप्रस्थानम्

द्वे नूपुरे परं मय्यवशिष्टे स्तः । यदि रोचते गृह्येतां स्वेच्छया" इति चारुस्मितानना कण्णकी भर्तारमाबभाषे । "समलङ्कृते भामिनि! शृणु । नूपुरमेतत् मूलधनं कृत्वा वाणिज्येन नष्टाभरणानि धनानि च पुनः प्राप्तुमभिलषामि । तस्मात् त्वयाऽऽभ्यागम्यतां मया सहैव । सम्पत्समृद्धविविधभवनशोभितां मधुरापुरीमेत्य वाणिज्यं करिष्ये" इति कण्णकीमाभाष्य पुराकृत-दुष्कर्मस्मरणसञ्जातत्वरान्वितः कोवलः सूर्योदयात्पूर्वमन्धकार एव प्रियया सार्धं मधुरां प्रति यात्रामारमत ।

कण्णकीदुस्स्वप्नेन दीर्घश्यामनेत्राया माधव्याः वचनमपि निरर्थकमभूत् । यावता सूर्योदयेन तमः नंक्ष्यति ततः पूर्वमेव स्मृतपूर्ववृत्तान्तः कोवलः तत्प्रेरितः सन् नगराद्बहिः प्रतस्थे ॥

X

चोलदेशसमृद्धिदर्शनगाथा

1. कण्णकीकोवलयोः गृहान्निर्गमनम्

रात्रिवेला । चतुर्थो यामः । भानुमानितःपरमुदेष्यति । तारागणोपेते नभसि शशाङ्कोऽप्यन्तर्हितः । सर्वा अपि दिशः तिमिरमया आसन् । अस्यां निशावसानवेलायां पूर्वकृतदुष्कृत्यस्मरणमात्रेण प्रेरितचित्तः कोवलः सद्यो गमने मतिं चकार । महान् भवनद्वारदेशः । विजातीयानामपि सतां स्नेहेन सजातीयानामिव अन्योन्यमेकत्र मिलितानां अजकुरङ्गहंसानां चित्रैः समलङ्कृतौ सुविहितौ सार्गलौ सुन्दरौ च द्वौ कवाटौ पार्श्वद्वयेऽपि वर्तेते । तथाविधं द्वारदेशमतीत्य कण्णकीकोवलौ अगमताम् ॥

2. देवालयाः

भोगिभोगशयनमास्थाय योगनिद्रां गतस्य नीलमणिनिभस्य महाविष्णोः देवालयं तौ प्रदक्षिणेन जग्मतुः ।

दीर्घपीवरपञ्चशाखाभिः हरितपर्णैश्च युतस्य महाबोधितरोः छायामाश्रितवतः बुद्धभगवतः उपदेशान् व्योमवासिनश्चारणाः सुस्पष्टं व्याख्याय यत्र प्रतिदिनमेत्य जनानुपदिशन्ति तानिन्द्रादि-सप्तबुद्धविहारानतिक्रम्य तावयासिष्टाम् ।

क्वचिदर्हद्देवालयः । त्यक्तमांसाहाराः, असत्यभाषणविमुखाः, कामक्रोधाद्यरिषड्वर्गविजयिनः, सत्यभाषणसङ्कल्पाः, पञ्चेन्द्रिय-

निग्रहपरायणाश्च महान्तः सङ्गता अत्र विराजन्ते । पञ्चपरमेष्ठिभिरधिष्ठितैः पञ्चकोणैरलङ्कृतः कश्चिन्मण्डपः । तन्मध्ये कनकमयप्रसूनमण्डिताशोकपादपः । तस्य छायायां कश्चित् चन्द्रकान्तशिलातलः । रथोत्सवाभिषेकादिदिनेषु अत्र चारणानां सान्निध्यं द्रष्टुकामाः बहवो जनाः स्थलमेतदागच्छेयुः । इदं स्थलमपि तौ प्रणतौ प्रदक्षिणमकुरुताम् ।

शैलवदुन्नतं प्राकारं भित्त्वा निर्गच्छन्त्या महानद्या समानं, सर्वदेशजनगमनागमनमार्गभूतं गोपुरद्वारं तीर्त्वा जनसमूहं प्रविष्टौ सन्तौ तावगमताम् ।

3. जैनतपस्विन्या कौन्त्या तयोः समागमः

अनङ्गेन चोलपार्थिवाय करत्वेनार्पिताविव स्थितौ वसन्तर्तुमलयानिलौ विजृम्भमाणावदृश्येताम् । तेन कुसुमिताः पादपाः । तरुच्छायोपशोभितं, एकान्तवासार्हं राज्ञ उद्यानवनमेकत्र । ततो नातिदूरे निबिडपादपाकीर्णतटद्वया कावेरीनदी समुद्रेण सङ्गच्छते । स्नानार्थमागतानां जनानामुपयोगार्थं स्नानघट्टपर्यन्तं निर्मिताः विशाला रथ्याः । तदेतत्स्थलद्वयमप्यतीत्य तौ ततः प्रतीचीं दिशं प्रति प्रस्थितौ । तदनु पयःपूर्णायाः कावेरीनद्याः उत्तरतीरशोभि काननं पश्यन्तावेव क्रोशैकपरिमितमध्वानं गत्वा कौन्तीसमाख्यायाः जैनतपस्विन्याः आश्रमेण पावनं नानापादपसमाकीर्णं स्थलविशेषं तौ प्रापतुः ।

कुसुमपेशलपादा, भग्नपिपतिषुलतासमानमध्यमा, सुवासितालकभारभरिता कण्णकी, अध्वगमनेन भृशं श्रान्ता सती

सुदीर्घं निशश्वास। निशितकोमलदन्तप्रदर्शनपूर्वकं अव्यक्तमृदुमधुरवचसा कोवलमेवमपृच्छत्—"पुरातनमधुरानगरं कियद्दूरमस्ती"ति।

"अस्मद्देशात् त्रिंशत्क्रोशदूरे अतिसमीप एव तन्नगरं विद्यते" इति तामाभाष्य कोवलो जहास। ततः मधुमधुरभाषिण्या कण्णक्या समेतः सः ध्यानमग्नचित्तां आश्रमवासिनीं वृद्धां जैनतापसीं कौन्तीं दृष्ट्वा प्रणनाम॥

4. त्रयोऽपि मधुरां प्रति प्रस्थिताः

"रूपं, महाकुलप्रसूतिः, तदनुगुणशीलसम्पत्तिः, जैनवेदप्रतिपादितसर्वव्रतानुष्ठानपरायणतेत्येभिः गुणैः विभूषितस्य ते, प्राकृतपुरुषस्येव वासस्थलं विहायात्र आगमनं किन्निमित्तमि"ति कौन्ती कोवलं पप्रच्छ।

"हे तपस्समृद्धे! धनार्जनकामनया मधुरां गन्तुं निरगैषम्। इतोऽन्यदत्र वक्तव्यं न किमपि वर्तत" इति कोवलेन प्रत्यवाचि।

"भूषणभूषितौ क्षुद्रावस्याः पादौ क्षुद्रशिलाखण्डस्पर्शं मार्गे नैव सहेताम्। क्रमेण वनानि नगराणि चातीत्य त्वया सह आगन्तुमियं कथं प्रभवेत्। अस्तु। विधिचेष्टितं को वा ज्ञातुं शक्नोति। मधुरागमनयत्नोऽयं त्यज्यतां त्वया" इति कोवलं प्रथमत उक्तवती वृद्धतापसी, तदनु विपरीतनिश्चया भूत्वा तमेवमाह-"दक्षिणस्यां दिशि द्रविडदेशे मधुरासंज्ञकपुण्यपत्तने बहुश्रुताः, धर्मशास्त्रपारङ्गताः, निर्दुष्टाः सत्पुरुषाः धर्मोपदेशं कुर्वन्तीति श्रुतं मया। महतां सकाशात् श्रोतव्यं श्रुत्वा अर्हद्देवमीडितु-

कामाऽहमपि मधुरामागन्तुमभिलषामि । मया सह युवाभ्यामप्यागम्यताम्" इति ।

"भवत्यामेव मय्येवमनुग्रहं कृतवत्यां नूनमहं अङ्गदालङ्कृतकराया अस्याः खेदं नाशितवान् स्यामि"ति भाषमाणः कोवलः जैनतपस्विनीं प्रशस्य ववन्दे ॥

5. मार्गस्वरूपनिरूपणम्

हे कोवल ! पश्य । इतो मधुरागमनसमये मध्येमार्गं बहुषु स्थलेषु नानाविधानां क्लेशानामागमनस्य प्रसक्तिरस्ति । तत्कथमिति ते क्रमेण विवृणोमि । शृणु । आतपवेदनामसहमानया सौकुमार्यवत्या अनया सह प्रसूनाकीर्णवनमार्गेण गम्यते चेत् भुवमाविश्य प्रवृद्धान् मधुरकन्दान् खनित्वोद्धरणानन्तरं जाताः गर्ताः, समीपवर्तिचम्पकतरुभ्यः पतितैः म्लानकुसुमैरावृताः सन्तः अनवधानेन गच्छतो जनान् शिक्षयेयुरपि ।

तस्मात् प्रतिबन्धाद्विमुक्तो यद्युपरि गच्छेः तत्रापि पादपलम्बमानानि पक्वमधुरपनसफलानि तव पुरस्तात् शत्रुवदाविर्भूय सङ्घट्टनेन त्वां खेदयेयुः । आर्द्रकहरिद्रापोषकालवालेषु पनसवृक्षादधः पतितानि पनसबीजानि गमनवेलायां पादैरभिहन्यमानानि सन्ति वेदनां जनयेयुः ।

मीनायतलोचनापते ! सर्वमिदं विहाय केदारमार्गेण गम्यते चेत् तत्रापि प्रसूनामोदभरितास्तटाकाः बहवः सन्ति । तेषां समन्तात् तरलकलुषितजलपूर्णाः केदाराः । तटाकवासिनो मीनाः स्वस्थानादुत्प्लुत्य कण्णक्याः समक्षं केदारेषु पतेयुः । तद्दर्शनेन नूनमियं

भीता स्यात् । ततो नातिदूरे इक्षुदण्डेषु माक्षिकानि बद्धानि वर्तन्ते । कदाचित् तानि स्वयमेव भग्नानि भूत्वा अन्तिकस्थितासु भ्रमरसेवितासु वापीषु पतितानि जलेन मिलितानि च भवेयुः । अध्वश्रमेणापहृतचित्तेयं अञ्जलिपुटेन पुनः पुनः जलमुद्धृत्य पातुमुद्यता स्यात् । तदा जैनशास्त्रविरुद्धमधुभक्षणरूपं पापमवशादनया कृतं भविष्यति ।

केदारतटेषु नीलोत्पलकुसुमानि । बिन्दुरेखाङ्कितकायाः भ्रमराः अन्तर्निलीनाः स्वपन्ति । सस्यवृद्धिनिरोधकतृणविशेषान् केदारादुत्पाट्य कृषीवलाः बहिः कुसुमोपरि प्रक्षिपेयुः । तन्मार्गेण प्रधावन्तीयं अनवधानचित्ता सती मार्गश्रमेण किमप्यजानती कुसुमोपरि पदं निदध्यात् । तेन जैनवेदनिषिद्धजीवहिंसारूपस्य पापस्य भाजनमियं भविष्यति ।

पयःपूर्णकुल्यातीरेषु चित्रविचित्रकायाः कर्कटकादयो जन्तवः सुखं वसेयुः । गमनसमये उपरि पादं निक्षिप्य तेषां खेददायकाः सर्वे स्वयमपि पश्चात् नानादुःखभाजः स्युः ।

तस्मात् नीलशिखाधारिन् कोवल ! वनैः केदारैश्च विना नान्यः पन्था विद्यते मधुरायै । अनया प्रियया सह मदुक्तस्थलविशेषान् चिह्नविशेषैः पूर्वमेव विज्ञाय तन्मूलकखेदानां यथेयं भाजनं न भवेत् तथा यत्नेन इमां नय" इति वृद्धतापसी कोवलाय मार्गस्वरूपमुपादिदेश ।

6. चोलदेशसस्यसमृद्धिः

एकस्मिन् हस्ते भिक्षापात्रम् । अपरस्मिन् हस्ते मयूरपिञ्छः । स्कन्धे शिक्यम् । पावनमहिमोपेता यात्रावेषधारिणी जैनवृद्धा,

"पञ्चमन्त्रात्मकोऽर्हद्देवः पथि नः पायात्" इति प्रार्थयमाना मधुरां प्रति प्रतस्थे। तौ लक्ष्यदम्पती च तया सह यात्रामारभेताम्।

शनिग्रहे धूममये सञ्जातेऽपि, वियति धूमकेतावाविर्भूतेऽपि, भासमाने शुक्रग्रहे दक्षिणां दिशं प्रयातेऽपि एतादृश विप्लवकालेऽपि पवनावृतपाश्चात्यपर्वताग्रे परं नीलमेघाः घोराशनिध्वनिसनाथाः वर्षन्तः जलसमृद्धिं यथाकालं उत्पादयन्त्येव। ततः प्रवृत्तः नवजलप्रवाहः पर्वतसम्बन्धीनि विविधवस्तून्यादाय कावेरीद्वारा जलधितटवर्तिपुकापुरं नाशयन्निव महता वेगेनोपेत्य तत्रत्यजलनिर्गममार्गकवाटैरभिहन्यमानः महान्तं ध्वनिं जनयति।

पयस्समृद्धिमति देशेऽस्मिन् केदारेषु जलसेचनार्थं कूपेभ्यः यन्त्रद्वारा जलोद्धरणकर्मण आवश्यकत्वाभावात् घटीयन्त्रायः-कटाहादिभिः जलोद्धरणध्वनिः देशान्तरवदत्र न कदापि श्रूयते। क्वचित् इक्षुधान्यादिसमृद्धाः केदारभुवः। तदन्तिके अन्यत्र विभ्राजमानैः पद्मप्रसूनैः पूर्णाः जलाशयाः। तत्र कुक्कुटाः, कूजन्तो जलजन्तवः, रक्तचरणा हंसाः, हरितपादा बकाः, वनकुक्कुटाः, जलसञ्चरणशीलाः काकाः, मीनाः, विहगाश्च कूजन्ति। अन्योन्यं मिलिता इमे शब्दाः समरभूम्यां समवेतानां पक्षद्वयवृत्तिनानाजनानां शब्दा इव विविधकण्ठस्वरोपेता अगृह्यन्त॥

7. कृषिकर्मप्राशस्त्यम्

पुष्टपक्वोन्नतसस्यानि नम्रशिरांसि मृगबालव्यजनानीव विलसन्ति। तत्रैव धान्यपूर्णाः शुष्कतृणपरिवेष्टितकुसूलाः। पङ्कस्थल्यां पतित्वा तदनुलिप्तरोमाञ्चितकायाः अरुणनयना महिषाः

कायकण्डूतिशमनार्थं कुसूलेषु सङ्घट्टयन्ति । तदा भग्नकुसूलेभ्यः निस्सृतानि धान्यानि सस्यमञ्जरीषु पतन्ति ।

अपरत्र भुजपराक्रमशालिनः ग्रामीणाः कार्मिकाः कृषीवलाश्च समवेताः हर्षघोषमारचयन्ति । मदकरीं मदिरां पीत्वा मीनारुणनयनाः नीचजातिस्त्रियः पङ्कमादाय गात्रेषु परस्परं ताडयन्त्यः पङ्काङ्कित-वक्षस्स्कन्धभागाः, नीचग्राम्यवचनान्युच्चरन्त्यः म्लानप्रसूनमालां शिरस उद्धृत्य बालसस्याङ्कुराण्युत्तमाङ्गे दधानाः सामोदं ग्राम्य-गीतानि गायन्ति ।

दूर्वाकुसुमसस्यमञ्जरीग्रथितमालयाऽलङ्कृतं लाङ्गलं हस्ते गृहीत्वा भुवं विदारयद्भिरिव कर्षणोद्यतैः उच्चैर्देवं स्तुवद्भिः कृषीवलैः कर्षणकाले प्रवर्तितं गीतं (लाङ्गलगीतं) अपरत्र श्रूयते ।

कुत्रचित् सस्यस्तम्बेभ्यः धान्यानां पृथक्करणाय वृषभाः लूनसस्योपरि मण्डलाकारेण चरन्तो मर्दयन्ति । तदा लूनसस्यानि उद्धृत्य भूम्यां ताडयद्भिः कार्मिकैः क्रियमाणमन्यादृशं गानमपि श्रोतुं शक्यम् ।

कार्ष्ण्यचिह्नचिह्नितमध्यभागोपेतं मुरजं वादयद्भिः बाणैरुद्गा-वितो मधुरनादोऽपि क्वचित् श्रोत्रपथं प्रविशेत् ॥

4. चोलदेशनगराणि ग्रामाश्च

महानदीतीरेषु पूर्वोक्तनानागीतानि शृण्वन्त एव अगणिताध्व-श्रमखेदाः सोत्साहं ते प्रययुः ।

व्याघ्रपताकाशोभिस्यन्दनोपविष्टेन जयशालिना चोलभूपालेन पालयमानश्चोलदेशः । तत्र वेदविदो विप्राः यागशालायां वृष्टिगर्भाय-

मानधूमोपेते वह्नौ हवींषि प्रक्षिप्य यजन्ते । यज्ञधूमैः व्याप्तानि, त्रिदिवव्यापीन्युन्नतानि भवनानि जलदावृतशैलाग्राणीव विभान्ति । एतादृशब्राह्मणभवनैर्मण्डिताः केचन स्थलविशेषाः ।

राज्ञां विजयस्य, जनानां दारिद्र्यपरम्पराया वा कृषिकर्ममूलेनैव स्थापनसमर्थानां कावेरीपुत्रायमाणानां कृषीवलप्रभूणामावासभूताः ग्रामपरम्पराः । तत्रत्यशर्करानिर्माणकर्मागारोत्थितधूमैः आक्रान्ताः ते ग्रामाः मेघालङ्कृतभूधराग्रैः साम्यमावहन्ति ।

एवमेव नगराणि ग्रामांश्च क्रमेण वीक्षमाणाः एकदिने एकक्रोशादधिकमध्वानं गन्तुमपारयन्तः ते तत्र तत्र मध्येमार्गमुषित्वा मधुरां प्रयान्तो वर्तन्ते ।

9. चारणदर्शनम्

एवं गच्छत्सु तेषु एकस्मिन् दिने स्वीयौन्नत्येन समीपवर्तिनीं कावेरीनदीमप्यदृश्यां कुर्वदिव स्थितं श्रीरङ्गक्षेत्रं सन्निहितमासीत् । तत्र अनितरसाधारणमहिमोपेतं चारुपादपाकीर्णं कुसुमवनम् । तन्मध्ये भुवमागच्छतां देवानां वसतियोग्यः प्रसूनमयो देशविशेषः । प्रसूनवनमभितः नम्रकीचककण्टककृतान्यावरणानि । पूर्वं कदाचित् पुकार्पत्तनपरिसरप्रान्ते लोकविख्यातविभवैः व्रतपरायणैः महात्मभिरेकीभूय विरचिते तेजोमयचन्द्रकान्तशिलातले स्थित्वा ये चारणाः धर्मोपदेशं कृतवन्तः, अर्हद्देवानुष्ठितसहजातिशय-कर्मक्षयातिशयदैविकातिशयरूपत्रिविधातिशयकरणसमर्थाः धर्मोप-देशपरायणाः त एव चारणाः पुकार्पत्तनपरिसरस्थलं त्यक्त्वा संप्रति श्रीरङ्गक्षेत्रनिकटगतं स्थलमिदमुपेत्य तेषां पुरत आविरासन् ।

10. चारणकृतधर्मोपदेशः

चारणानामागमनं बुद्ध्वा कोवलः, "पूर्वदुरितान्यखिलान्यपि मे नश्यन्तु" इति मनसा प्रार्थयामास। ततः सभार्यः सः कौन्त्या च सह चारणपतिं पादयोः पतित्वाऽवन्दत। प्रणतानामेषां जन्मकर्मरहस्यं आन्तरभासमानज्ञानप्रदीपेन चारणपतिर्बुबुधे। ज्ञातव्रतोऽपि अतीतसुखदुःखत्वात् तस्य चारणवीरस्य, एषां भाविदुःखविषये न मनो लग्नमभूत्।

ततः जैनवृद्धायै कौन्त्यै चारणपतिः जैनधर्मानुपादिशत्—"सर्वलोकमाहते! हे कौन्ति! श्रूयतामिदं त्वया। अप्रार्थितमपि अनिवार्यतया स्वयमागत्य दुष्कर्म फलं यच्छति जनानाम्। तच्च उप्तबीजमिव विद्यमानादधिकं दशगुणं वर्धते। कर्मगतिं को वा रोद्धुं प्रभवति? वायुसञ्चरणयोग्ये निरावृतस्थले आरोपितो दीप इव कर्मागमनवेलायां शरीरगताः प्राणाः त्यक्तदेहा बहिर्निस्सरन्ति।

"सर्वज्ञः, धर्माचरणशीलः, साधारणजनासंवेद्यः, सर्वलोकप्रियः, ज्ञानावरणदर्शनावरणवेदनीयमोहनीयायुष्यनामगोत्रान्तरायात्मकाऽष्टविधकर्मजयशीलः, कर्मबन्धविनिर्मुक्तः, त्रिकालज्ञानसम्पन्नः, आद्यधर्मः, सर्वदेवपतिः, धर्मस्वरूपः, सत्यात्मकः, शुद्धः, पुराणः, सर्वज्ञानमयः, जितक्रोधः, आदिदेवः, मोक्षपतिः, परमः, गुणी, ऊर्ध्वलोकप्रदर्शकः, तत्त्ववान्, साधुः, दिवौकाः, सर्वकारणभूतः, अष्टसिद्धिसम्पन्नः, महतो महान्, महानायकः, ज्योतिर्मयः, सर्वव्यापी, गुरुः, स्वाभाविकगुणसम्पन्नः,

अस्मत्पतिः, कीर्तिसम्पन्नः, सर्वोत्तमगुणपूर्णः, शङ्करः, ईशः, स्वयम्भूः, चतुर्मुखः, द्वादशविधाङ्गागमप्रवर्तकः, अर्हन्, सर्वभूतदयावान्, भगवान्, षाड्गुण्यपरिपूर्णः, पुराणपुरुषः, देवः, वेदप्रवर्तकः, अज्ञाननाशकज्ञानस्वरूपः" इति नानानामोपेतं वेदप्रतिपाद्यं, तेजोमयं, अर्हद्देवं ये भजन्ते तान् विना अन्ये संसारबन्धान्नैव विमुक्ता भवेयुः ॥

11. जैनवृद्धाया मताभिमानः

चारणपतेः तत्त्वोपदेशान् श्रुतवती तपस्विनीनामग्रगण्या कौन्ती शिरस्यञ्जलिं बद्ध्वा, "कामक्रोधमोहानिमान् त्रीनपि जितवतः अर्हद्देवस्य उपदेशादृते अन्यदीयानुपदेशान् मदीये श्रोत्रे श्रोतुं नैव सहेयाताम् । कामविजयिनः अर्हद्देवस्य नामसहस्रादृते नामान्तरं जिह्वा मे नैव जपेत् । निगृहीतपञ्चेन्द्रियस्य अर्हद्भगवतः चरणौ विना निकटागतावप्यन्यदीयचरणौ मन्नेत्रे नैव पश्येताम् । दयाधर्ममूर्तेः अर्हद्देवस्य मूर्तिं विना देहान्तरमुद्दिश्य व्यर्थोऽयं मे देहः भूम्यां नैव पतेत् । श्रमणमुनीनां धर्मोपदेष्टारं ज्ञानिनं अर्हद्देवमन्तरा कमप्यन्यं दृष्ट्वा मम करौ नैव मिलेताम् । कुसुमचारिणौ कुसुमपेशलौ चार्हद्देवस्य चरणौ विहाय अन्यदीयचरणौ मदीयोत्तमाङ्गं नैव वहेत् । निरवधिकानन्दमूर्तेः अर्हद्देवस्य वेदसूक्तैर्विना अन्यदीयाः सूक्तीः मे मनः पुनःपुनः नैव भावयेत्" इत्युक्त्वा भक्तिपरवशा सती अर्हद्देवं तुष्टाव । तच्छ्रवणसञ्जातकुतूहलः चारणपतिः शिलातलादुत्थाय हस्तैकपरिमाणं ऊर्ध्वमाकाशे गत्वा "अस्मिन्नेव जन्मनि अस्याः जन्महेतुभूतो बन्धः नश्यतु" इति

कौन्तीमनुगृह्य यथागतं प्रययौ। तथा प्रयान्तं तं पश्यन्तावेव कण्णकी-कोवलौ "बन्धविमुक्तौ नौ कुरु" इत्युक्त्वा ववन्दाते ॥

12. धूर्तभषणम्

घनावृतकुसुमवाटिकाभिरलङ्कृततीरां कावेरीं नौकयाऽनील्य त्रयोऽपि पावनमन्दिरान्वितं दक्षिणतीरमाययुः। तत्र धूर्तः कश्चित्दभिसारिकया साकं आश्लिष्टदेहः कुसुमवने सञ्चरन् इमौ दम्पती समीक्ष्य, रतिमदनायमानावेतौ काविति जिज्ञासुः कौन्तीं समीक्ष्य, "व्रतोपवासकर्शितकाये! हे तपस्विनि! इमौ यात्रिकौ भवत्या साकं विराजमानौ का"विति पर्यपृच्छत्।

"मत्सुतावेतौ, नतु रतिमदनौ, किन्तु मानुषावेव। अध्वश्रम-कर्शितयोरनयोः निकट न गन्तव्यं युवाभ्याम्" इति तपस्विन्यां ब्रुवत्यां, "हे सर्वशास्त्रपारङ्गते! एकोदरजातौ स्त्रीपुरुषौ दाम्पत्यभावेन प्रवर्तितुमर्हत इत्ययमंशो भवदधीतशास्त्रे अपि नाम कचिदस्ती"ति सहेलं स धूर्तः कौन्तीमाह।

13. धूर्तशापः तद्विमोचनं च

स्त्रीपुंसयोः अनुचितभाषणं श्रोतुमसहमानेव कर्णौ पिधाय कण्णकी, भीत्या पतिसकाशं प्रपेदे। कुसुमाङ्गीमेनां स्वसमक्षं दूषयन्तौ तौ धूर्तदम्पती दृष्ट्वा, कोपाविष्टा सा वृद्धतपस्विनी, "युवां कण्टकवने सृगालौ भवतम्" इति शशाप। सद्यः शप्तौ तौ सृगालवेषमापन्नौ अशिवं रुतमुत्पादयामासतुः। अकाण्डे सृगाल-रवश्रवणेन ज्ञातशापवृत्तान्तौ कण्णकीकोवलौ, "हे तपस्सम्पन्ने!

अज्ञैः क्रियमाणं कटुभाषणमज्ञानकृत्यमिति तन्महान्तः क्षमन्ते । तस्मादनयोः शापविमोचनप्रकारः अनुगृह्यतामि"त्ययाचेताम् । "अज्ञानेन नीचयोनिं प्रविष्टौ तौ उरयूर्नगरप्राकारोपान्तकानने द्वादशमासानुषित्वा विविधदुःखानुभवानन्तरं निजरूपं प्राप्स्यतः" इति तपस्विन्या अन्वगृह्यत ।

यत्र पूर्वं कुक्कुटः शूर्पकर्णं गजमजयत् तेन उरयूरिति प्रसिद्धनामकं तं स्थलविशेषं त्रयोऽपि प्रपेदिरे ।

14. काण्डसङ्ग्रहः

किरीटिनां चेरचोलपाण्ड्यानां त्रयाणां द्रविडभूपालानां मध्ये विशिष्य अङ्गदालङ्कृतभुजपराक्रमोपेतानां चोलवंश्यमहीपतीनां, धर्मरक्षणं, हिमाद्रौ निजपताकास्थापनरूपसामर्थ्यं, अमरावतीरक्षण-रूपपराक्रमः इत्यादयो गुणाः, तत्पाल्यमानदेशे पुराणप्रसिद्धमहित-नगरशोभा, इन्द्रोत्सवाद्यनेकोत्सवसंरम्भः, विद्याधरचारणादि-देवानामसकृदत्रागमनं, सर्वसमृद्धिसम्पत्तिः, विशिष्य सस्यसम्पत्तिः, सार्वकालिकजलसमृद्धिमत्ता, दिव्यकावेरीप्रभावः इत्यादीनि नगरसम्बन्धिप्राशस्त्यानि, एवं रङ्गस्थलानि, नाट्यानि, समुद्रतीर-गीतानि, माधवीकृतैकादशनृत्यौन्नत्यं, वीणागानम् इत्यादयः कला-सम्बन्धिनोऽशाः, अन्ये विशेषाश्च पुकार्काण्डे विशिष्य प्रत्यपाद्यन्त ।

प्रातः सायं च क्रमेणाविर्भूतौ सूर्याचन्द्रमसाविव, जलधिरूपपरिखापरिवृतायां जगत्यां, विशिष्य शाश्वतं विराजमानं पुकारित्तनं जयतात् ।

पुकार्काण्डं सम्पूर्णम्

சிலப்பதிகாரம்

புகார்க்காண்டம்

பதிகம்

1

'குணவாயிற் கோட்டத்து' அரசு துறந்து இருந்த
குடக்கோச் சேரல் இளங்கோ வடிகட்கு—
குன்றக் குரவர் ஒருங்குடன் கூடி,
பொலம்பூ வேங்கை நலங்கிளர் கொழுநிழல்,
ஒருமுலை இழந்தாள் ஓர் திருமா பத்தினிக்கு,
அமரர்க்கு அரசன் தமர் வந்து ஈண்டி, அவள்
காதல் கொழுநனைக் காட்டி, அவளொடு, எம்
கட்புலம் காண, விட்புலம் போயது
இறும்பூது போலும்; அஃது அறிந்தருள் நீ' என—

2

அவன் உழை இருந்த தண்தமிழ்ச் சாத்தன்,
'யான் அறிகுவன் அது பட்டது' என்று உரைப்போன்,
'ஆரங் கண்ணிச் சோழன் மூதூர்,
பேராச் சிறப்பின் புகார் நகரத்துக்
கோவலன் என்பான்ஓர் வாணிகன், அவ்வூர்
நாடகம் ஏத்தும் நாடகக் கணிகையொடு
ஆடிய கொள்கையின் அரும்பொருள் கேடுற,
கண்ணகி என்பாள் மனைவி—அவள் கால்
பண்அமை சிலம்பு பகர்தல் வேண்டி,
பாடல்சால் சிறப்பிற் பாண்டியன் பெருஞ்சீர்
மாட மதுரை புகுந்தனன். அதுகொண்டு
மன்பெரும் பீடிகை மறுகிற் செல்வோன்
பொன்செய் கொல்லன்—தன்கைக் காட்ட—